

MVSARVM CVLTVS

Zbornik radova u čast Marini Bricko

MVSARVM CVLTVS
Zbornik radova u čast Marini Bricko

Nakladnici
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za klasičnu filologiju
FF press

Za nakladnika
Vesna Vlahović-Štetić

Urednici
Petra Matović
Nino Zubović

FF press

Copyright © 2019. Filozofski fakultet, FF press, Zagreb
ISBN 978-953-175-781-2

MVSARVM CVLTVS

Zbornik radova u čast Marini Bricko

Uredili
PETRA MATOVIĆ
NINO ZUBOVIĆ

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
FF PRESS
Zagreb, 2019.

SADRŽAJ

Predgovor	7
Prof. dr. sc. Marina Bricko – <i>Nekrolog</i>	11
Znanstvena i stručna bibliografija prof. dr. sc. Marine Bricko	15

I.

Marina Bricko <i>Skoptički epigrami Palade iz Aleksandrije</i>	23
Nino Zubović <i>Alfabet i grčka književnost</i>	33
Nina Čengić <i>Scena parničenja u Menandrovim Parničarima</i>	69
Neven Jovanović <i>Mogući pristup rimskoj književnosti</i>	87
Damir Salopek <i>Čudnovate ribe fanfan i paklara</i>	103
Voljena Marić <i>Sinezijevo pismo Hipatiji</i>	109

II.

Petra Matović <i>Formula u grčkoj i latinskoj epskoj književnosti</i>	123
Tamara Tvrtković <i>“Žena, majka, kraljica”: kratak pregled mizoginije u djelima antičkih autora i hrvatskih latinista</i>	145

III.

Vlado Rezar

Prilog poznavanju književnoga rada humanista

Nikole Petrovića (1486-1568) 175

Irena Bratičević

Grčki epigrami Nikole Androvića 189

IV.

Olga Perić

Nazorov Cvrčak između mita i prirode 213

ALFABET I GRČKA KNJIŽEVNOST

Jednom se moglo čuti da je “Grcima na području religije, državnoga života i iskustvenih znanosti bila svojstvena očita nesklonost prema raširenijoj uporabi pisma i bilo kakvom njegovu autoritetu”, štoviše, da u “opiranju pismenosti ne možemo ne primijetiti karakterističnu crtu grčkoga naroda” (Curtius 1882: 252). Na istom tragu još će i Rudolf Pfeiffer upozoravati na “općenitu, duboko ukorijenjenu nesklonost Grka prema pisanoj riječi” (Pfeiffer 1978: 52). Mi pak, prekoračivši prag elektroničkoga doba, u grčkom ovladavanju alfabetskim pismom možemo vidjeti ne samo presudan događaj za oblikovanje grčke književne i kulturne predaje, nego i “medijsku revoluciju svjetskopovijesnih razmjera”.¹ Promjene pak koje prate prijelaz iz kulture pisma u digitalnu kulturu danas se rado uspoređuju s kompleksnim prijelazom od usmenosti k pismenosti/literaturi u Grka. Na početku tog polumilenijskog procesa stoji *Ilijada*, pjesmotvor na pragu između usmenosti i pismenosti, a na njegovu kraju živahan pogon helenističkih knjižnica. Upravo zbog našega osjećaja da se danas u medijskom smislu nalazimo “na pragu” katkad nam izgleda da gubimo vlast nad novim razvojem događaja. Odatle napetost koja povremeno probija iz tekstova naših suvremenika kad žele izraziti svoje nepovjerenje prema novim, digitalnim medijima. Dobro znamo koliko su Platon i Isokrat nekoć bili rezervirani prema vrijednosti pisane riječi.²

Vrijedi se prisjetiti dvaju novijih pokušaja da se preciziraju okolnosti koje su pratile izum grčkoga alfabeta, a samim time i usmjerile grčku književnu predaju u određenom pravcu. Jedni misle da prvu pojavu grčkoga alfabeta mogu dovesti u kauzalnu vezu sa samim počecima grčke književnosti. Na taj način oni ujedno žele pružiti izričit odgovor na jedno od potpitanja drevne *quaestio Homerica*, naime ono o ulozi pisma u nastanku homerskih epova. Drugi pak vjeruju da je pri proučavanju najranijih faza grčke kulture

¹ Assman, Jan. 2002. “Jenseits der Stimme, jenseits des Mythos. Über die Veränderung der Welt durch Schrift”, novinski članak objavljen u *Neue Züricher Zeitung* 19. I.

² Usp. npr. Pl. *Phdr.* 274b-275c. i Isoc. *Ad Dionysium* 2-3. I u našem će se vremenu odlučujuća bitka između konkurentnih medijskih formata vjerojatno voditi u ekonomskoj sferi: simptomatične su najave tiskanih medija s milijunskom nakladom da razmatraju odluku o skorom gašenju tiskane verzije i konačnoj selidbi na internet.

do sada neopravdano izostala njezina kontekstualizacija. Drugim riječima, onaj tko se kani baviti ranim postignućima Grka, poput izuma alfabeta i arhajske književne predaje, svoj bi pogled morao odlučno usmjeriti prema Istoku. U velikoj mjeri ti pokušaji korespondiraju s danas posebno aktualnom problematikom medijske mijene.

Godine 1991. objavljena je knjiga programatskog naslova: *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Obnavljajući hipotezu po kojoj je grčki alfabet bio izumljen upravo da bi se zapisao heksameterski stih Homerovih epova, a koju je kao *obiter dictum* još 1949. iznio ugledni britanski filolog i epigrafičar Wade-Gery (Wade-Gery 1952: 11-14), Barry Powell je u kri-lu filologije ponovo pokrenuo načelne i specijalističke rasprave o grčkom alfabetu. Tradicionalnoj filologiji alfabet, dakako, nikad nije prestajao biti važnom temom. Poput Homera, on po naravi stvari pripada počecima. Budući da s njim započinje učenje jezika, pokoju će mu riječ uvijek morati posvetiti prvo poglavlje svake grčke gramatike. Svojom sveprisutnošću diljem Sredozemlja na kamenu, keramici ili metalu on je naročito tema epigrafije, a silno je važan i za dijalektologiju, paleografiju, arheologiju, papirologiju, numizmatiku i historiografiju. Izravan ili neizravan utjecaj grčkoga pisma na današnji svijet teško da je slabiji od onog grčkoga jezika, književnosti ili kulture općenito.

Dva su događaja bila prijelomna za dvadesetostoljetnu grecistiku. Prvi je izgradnja teorije o usmenom pjesništvu (*oral poetry*) u radovima Milmana Parryja, učenika mu Alberta Lorda i njihovih nastavljača od tridesetih godina naovamo. Drugi je senzacionalno Ventrisovo dešifriranje mikenskoga slogovnog pisma lineara B iz sredine pedesetih godina. Nadovezujući se na njihove rezultate, sredinom šezdesetih Eric Havelock počinje iznositi osebujnu teoriju o usmenom pjesništvu arhajske Grčke kao edukacijskom obliku, tehnologiji za očuvanje kulturnoga identiteta i svojevrsnoj "plemenskoj enciklopediji". Utjecaj te teorije krajem 20. st. bio je tako snažan unutar grecistike, ali i izvan nje, da njezinoga tvorca, uz Parryja i Lorda, danas slobodno možemo proglasiti trećom osobom oralističkoga trojstva.³ Njegovo je djelo doživljavano kao konačno otkriće usmene dimenzije života arhajske Grčke.⁴ Naizgled paradoksalno, Havelocka je ustrajno bav-

³ Ikonoklastičke su crte Havelockova djela (i stila) od samoga početka izazivale, s jedne strane gruba osporavanja, a s druge sektaško odobravanje gorljivih sljedbenika. Prvi hrvatski prijevod njegove popularno pisane knjige iz 1986, *Muza uči pisati*, pojavio se tek početkom 21. st. (Havelock 2003).

⁴ "Unless the final decade of the twentieth century has something unforeseen in store for us, the greatest discovery of the century in classical scholarship will turn out to have been the rediscovery of the oral dimension of Greek life in the Geometric and Archaic periods with strong residual effects in culture of High Classical and Classical periods" (Robb 1994: 235).

ljenje medijem usmenosti neumoljivo vodilo ka sve intenzivnijem radu na proučavanju njemu suprotstavljanog medija – pisma. Idući korak je bio prevrednovanje značenja izuma alfabeta za grčku kulturu. Sve je to usmjerilo pozornost znatnog broja istraživača grčke kulture u najširem smislu riječi na fenomene koje danas označavamo pojmovnim parom usmenost/pismenost. S vremenom se pokazalo da proces prijelaza s jednog medija na drugi, njihova interakcija, a osobito posljedice cijelog tog zbivanja na ljudsko društvo pobuđuju živahan interes i izvan razmjerno uskoga kruga proučavatelja grčkog jezika i kulture. Od Havelockovih sljedbenika za našu je temu najvažniji svakako Kevin Robb, čija se teza, formulirana još 1978., dijelom poklapa s Powellovom: izvorni motiv za izum alfabeta bila je želja da se zapiše heksametar, doduše ne čitavih homerskih spjevova, nego kraćih zavjetnih natpisa.

Nekoliko je usporednih procesa uzgred pogodovalo dobrodošlom usredotočenju istraživača na pismo, a poglavito na grčki alfabet. S jedne strane, žustra je revalorizacija usmenosti poništila vjekovnu jednadžbu između pismenosti i civiliziranosti. Štoviše, danas je neprijeporno da je i u slučaju civilizacije *par excellence* – one grčko-rimske – pismenost bila izrazita rijetkost. Primijesimo li UNESCO-vu definiciju iz 1958. da nepismenim možemo smatrati onoga “koji nije kadar napisati te pročitati kratak i jednostavan prikaz svoga svakodnevnog života”, dobit ćemo izrazito nepopularan rezultat po kojem bi Tunižani sredinom 20. st. bilježili niži postotak nepismenosti (84,50%) od Rimljana u doba principata (iznad 90%) (Harris 1989: 22). S druge pak strane doznali smo da su Grci, izgubivši jednom stečeno umijeće pisanja, od 8. st. pr. Kr. iznova počeli rabiti pismo neusporedivo savršenije od onog davno zaboravljenog. Glasoviti britanski arheolog Alan Wace, pišući 1956. predgovor knjizi o linearu B, nije mogao povjerovati da je narod domišljat poput Grka mogao posve zaboraviti pismo nakon što ga je već jednom imao.⁵

S druge strane, danas je na djelu vrlo snažna tendencija, posebno među proučavateljima grčkoga pjesništva, religije i mita, da se razvoj grčke književnosti i kulture smjesti u širi prostorni i vremenski kontekst. Tako se, primjerice, gomilanjem dokaznog materijala i ponovnim uspostavljanjem davno zaboravljenih spona sve spremnije priznaje znatan dug Grka bliskoistočnim kulturama. Po raširenom shvaćanju pred nama je doba u kojem si grecisti – u jednakoj mjeri u kojoj latinisti ne mogu zanemariti grčku književnost – više neće moći dopustiti ignoriranje bliskoistočne literature. Najistaknutiji zagovornici te pozicije – Walter Burkert i Martin West⁶ –

⁵ “It is incredible that a people as intelligent as the Greeks should have forgotten how to read and write once they had learned how to do so” (Ventris i Chadwick 1956: xxviii).

⁶ Dva su reprezentativna naslova: Burkert 1992 i West 1997. West je nazivom “zapadnoazijski utjecaj” htio naglasiti izostanak usporedivog egipatskog utjecaja.

ujedno su i među najuglednijim filozozima zadnje četvrtine 20. st. Velik dio svoje stvaralačke energije posvetili su rekonstruiranju osovine Orijent – Grčka koja je bila uvažavana sve do duboko u 18. st. Među brojnim i značajnim posudbama – poput samog koncepta posudbe uz kamate⁷ – grčki alfabet je valjda posljedicama najbremenitiji kulturni import sa semitskog Istoka. U *Odiseji* i kod Herodota Feničani se spominju kao spona između Istoka i Zapada. Napokon, i sami su Grci slova svoga pisma zvali *feničkim* (φοινικήα). Sjećanje na njegovo semitsko podrijetlo višestruko je dobro sačuvano: nazivi, oblici, redosljed pa i glasovna vrijednost slova najstarijih grčkih pisama uvelike su podudarni sa starofeničkim uzorima. U prilog semitskoga podrijetla govori i njihova upotreba kao brojčanih znakova te činjenica da su najstariji natpisi pisani ili *bustrofedon* (βουστροφηδόν) ili *zdesna* (ἐπαρίστερα).⁸ Pokazalo se da je usredotočenost proučavatelja vanjskih utjecaja upravo na “orijentalizirajući period”, dakle na Homerovo stoljeće (od 750. do 650. g. pr. Kr.), bila od znatne koristi onima koji tragaju za motivima i okolnostima adaptacije feničkoga pisma.

Jedan od važnih poticaja naraslom zanimanju za moguću vezu između izuma pisma i nastanka Homerovih epova mogla je biti upravo Lordova dopuna Parryevoj teoriji, formulirana u danas klasičnom djelu *The Singer of Tales* iz 1960. Ondje je zagovarana hipoteza po kojoj je Homer diktirao *Ilijadu* i *Odiseju* nekom pisaru (tzv. *oral dictated text theory*). Po Lordovu se shvaćanju drugačije ne bi dala objasniti pjesnikova virtuoznost u izradbi fabule. Pod tim bi okolnostima on za njezino promišljanje i pomnu izgradnju, oslobođen tereta izvedbenog tempa, imao vremena na pretek. Također, jedino bi se tako mogla objasniti silna duljina Homerova teksta koja uvelike nadilazi bilo čije izvedbene, odnosno receptivne sposobnosti. Međutim, time što je zapisan, spjev još uvijek nije izgubio svoje bitno usmeno obilježje.⁹

Izložit ćemo doprinos recentnoj raspravi o okolnostima i reperkusijama izuma grčkog alfabeta s dva polazišta. Prvo je proizašlo iz tradicionalne homerske filologije, a najotvorenije ga danas zastupa Barry Powell. Druga je perspektiva, čiji su korifeji Walter Burkert i Martin West, svojevrsni nusproizvod “orijentalista” među filozozima, nastao u njihovu pokušaju dokumentiranja “zapadnoazijskih” utjecaja na formativni period grčke kulture – arhajsko doba. Interes koji danas izazivaju tako često obrađivane teme poput

⁷ Još se Ivan Liđanin pod Justinijanom (5/6 st. po Kr.) sjećao Feničana kao prvih lihvara: Φοίνικες πρῶτοι τοκογλύφοι καὶ ὀβολοστάται.

⁸ βουστροφηδόν – tehnički termin koji znači “kao što se vol okreće” pri oranju amo-tamo, tj. naizmjenice u redovima slijeva i zdesna; usp. Paus. 5.17.6.5. Za ἐπαρίστερα v. Hdt. 2.36.21.

⁹ “Though it is written, it is oral. The singer who dictated it was its ‘author’, and it reflected a single moment in the tradition. It was unique” (Lord 1960: 124).

nastanka alfabeta i Homerovih epova pokazuju da filologija doista zna biti neobično slična religiji. S obnovljenim žarom ona se uvijek iznova vraća počecima.¹⁰

Barry Powell: Eodem tempore, ergo propter hoc

In spite of the tremendous achievements of the Western civilization in so many fields of human endeavour, writing has not progressed at all since the Greek period. (Gelb 1963: 239)

Godine 1991. Powell je objavio knjigu koja je imala cilj odgovoriti na tri temeljna pitanja usko povezana s grčkim alfabetom: Zašto je uopće izumljen? Tko je to učinio? i Gdje? Ponuđen odgovor glasi: neki pojedinac, vjerojatno s otoka Eubeje, izumio je alfabet s jednom jedinom namjerom – da bi zapisao Homerovu *Ilijadu* i *Odiseju*. Da ni zadnje pitanje u vezi alfabeta ne bi ostalo bez odgovora, predlaže se Palamed kao najozbiljniji kandidat za njegovu izumitelja:¹¹ “If Palamedes were the actual name of the adapter, the man who fashioned the technology that preserved, than put an end to oral culture, we can understand why he has no place in Homer, whose contemporary he was” (Powell 1996: 26). Kako silina oralističkog vala koji od tridesetih godina 20. st., tj. od prve pojave Parryjevih radova, pa sve do danas nosi homerologiju nije oslabila, Powell će redovito podsjećati svoje čitateljstvo da je Homer (tj. *Ilijada* i *Odiseja*) za nas prvenstveno tekst, odnosno materijalni zapis. Njegova geneza, razvoj i povijest, dakako, pripada dobu koje nije poznavalo pismo, ali “naš” je Homer samo onaj očima vidljiv – alfabetom napisano štivo.

Da odgovor na pitanje o temeljnom karakteru Homerovih epova naposljetku ovisi o tome za koji će se medij (usmenost/pismenost) netko opredijeliti, zorno je pokazala i jedna nedavna polemika. Ona se razvila u dvjema opširnim (i općenito pozitivnim) recenzijama Westova kritičkog izdanja *Ilijade*,¹² te u njegovu odgovoru na iznesene primjedbe. Naime, renomiranom su priređivaču dvojica recenzenata prigovorila da se u svojoj *Praefatio*, te u samom kritičkom radu na tekstu, uopće nije osvrtao na djelo Parryja/Lorda, da odbija prihvatiti konzekvencije njihove teorije, štoviše, da se pokazao nekompetentnim na području usmene poetike i lingvistike. Sve bi

---

¹⁰ “The real sciences advance in lines, with checks and halts, but in lines. Philology, the study of the past, seems to move by escapes and loops, in a kind of circle, and ever and anon returns to the point it started from. Herein it resembles religion” (Allen 1924: 109).

¹¹ Stesihor, naš najstariji izvor, u drugoj knjizi svoje *Orestije* tvrdi da je Palamed izumio alfabet [εὐρηχέναι τὰ στοιχεῖα] (Page, *PMG*, fr. 213).

¹² *Homeri Ilias*, recensuit/testimonia conguessit Martin L. West, vol. I 1998, vol. II 2000, Stuttgart/Leipzig. Rasprava se odvijala na stranicama internetskog časopisa *Bryn Mawr Classical Review*.

to, navodno, dobrim dijelom trebalo proizlaziti iz njegove sporne tvrdnje da je “Homer” pisao. Odgovarajući, West je svoje kritičare nazvao “pristaša-ma Oralističke vjere ... koji mu predbacuju što nije obratio dovoljno pažnje na Dobru vijest”, iskreno se začudivši što oni vide nešto kontroverzno, ili čak ekstremno u tome što je on Homera proglasio odgovornim za zapisivanje (bilo vlastoručno, bilo uz pisarovu pomoć) samih epova.¹³ Na *Ilijadu* se po njegovu sudu ne može gledati kao na transkript niza usmenih izvedbi. Tomu je tako, uz ostalo, i zbog nepostojanja tehničkih sredstava da se ona zabilježi, čak i kada bi Homer bio tako savršen pjevač da bi tijekom izvedbe bio u stanju stvoriti našu *Ilijadu*. Odbacivši Lordovu teoriju “usmeno diktiranog teksta”, West se osjetio pozvanim podsjetiti svoje kritičare na “neumoljivu činjenicu da u slučaju *Ilijade* pred sobom imamo (za)pisani spjev, tekst fiksiran u postupku pisanja, što ni po parrystičkoj teoriji ne bi bilo drugačije”. Ova epizoda dobro ilustrira da pitanje odnosa zapisivanja *Ilijade* i Homerove osobe ni izdaleka ne možemo smatrati naivnim. Štoviše, moramo ga smatrati vrlo važnim i upravo neizbježnim, što potvrđuje oštrina diskusije koja se nakon tolikih stoljeća vodi među tako kompetentnim sugovornicima.¹⁴

Da svoja istraživanja usmjeri na problemski splet koji povezuje Homera i grčki alfabet, Powell je bio potaknut, kako kaže, “paradoksalnim odnosom” koji postoji među njima (Powell 1996: 4). Korijeni se toga odnosa nalaze u pitanjima kronologije. Danas većina istraživača smješta *Ilijadu* i *Odiseju* u 8. st., a nastanak grčkoga alfabeta oko 800. g. pr. Kr. Paradoks, dakle, glasi: enormno dugi usmeni spjevovi zabilježeni su pismom otprilike istodobno sa samim počecima primjene pisma u grčkom povijesnom razdoblju. Drugim riječima, on bi sam od sebe iščezao kad bismo ta dva događaja uspjeli što više razmaknuti u vremenu. Sve od Wolfvog vremena taj su paradoks pokušavali ublažiti pomoću dviju strategija: ili se autora homerskih spjevova pomicalo u razdoblje “pune pismenosti” šestoga pretrkršćanskoga stoljeća¹⁵

¹³ “As Adam Parry pointed out, if the poet had not written (or caused to be written), we could not have his poem. But we do have it, because ‘he’ is by definition the author of the poem we have.” Usp. <http://bmcr.brynmawr.edu/2001/2001-09-06.html> (pristupljeno 13. ožujka 2018.)

¹⁴ Još 1795. F. A. Wolf u djelu *Prolegomena ad Homerum* požalio se svome čitatelju: “Kad bi naši preci mogli čuti da su se pojavile ozbiljne dvojbe oko toga je li se Homer, najveći od pisaca, služio umijećem pisanja, oni bi graknuli: ljubitelji paradoksa nemaju više nikakva srama!”

¹⁵ Pritom ostaje nejasnim zašto bi podvig zapisivanja tako golemih djela bio *a priori* lakše ostvariv u 7. ili 6., nego u 8. st. pr. Kr. Osim toga, poznato je da se kod Homera ne javlja nijedan predmet ili društvena praksa koje bismo sa sigurnošću mogli datirati nakon 700. pr. Kr., pa je, prema Powellu, teško vjerovati da je, iz nepoznatih razloga, oko 700. pr. Kr. mizanscena spjevova zamrznuta *bez pomoći pisma*.

ili se pak datum uvođenja alfabeta gurao što dublje u prošlost. Taj drugi način argumentacije nedvojbeno traži posjedovanje stanovitih uvida u samu narav i povijest pisma kao medija. Većina nesporazuma u pogledu pisma izvire iz naše predrasude da je pismo naprosto vjerna reprezentacija govora u drugom mediju, nešto poput vidljiva govora. Zapravo, ono se najviše približilo tom idealu tek u jednom povijesnom trenutku, naime u arhajske Grčkoj. Sažimajući, Powell će konstatirati: *In its obsession with phonetic accuracy the Greek alphabet was a great anomaly in the history of writing, and many of its successors have gladly returned to earlier practices* (Powell 1996: 4).

On alfabet definira kao “pismo čiji grafički elementi predstavljaju atome govornog jezika tako da se, u idealnom slučaju, približni zvuk izgovorene riječi može rekonstruirati samo pomoću slijeda grafičkih znakova.”¹⁶ Atomski karakter toga pisma dobro predstavljaju grčki i latinski naziv osnovnih mu jedinica – slova: *stoikheia* odnosno *elementa*. Ono pokušava prenijeti nevidljive elemente ljudskoga govora u vidljive grafičke znakove. Dok su sva prethodna pisma tek nastojala podsjetiti govornika na riječi kojih mu je zvuk već poznat, alfabetom se slogovi daju razbiti na svoje sastavnice što omogućuje prikazivanje prethodno nezabilježenih govornih primjera. Budući da je on, kao prvo takvo pismo u povijesti, obavještavao čitatelja o zvuku riječi, znao on ili ne znao njezino značenje, ta ga je crta činila potencijalno upotrebljivim za zapisivanje bilo kojega jezika. I doista, izravni su se nasljednici grčkoga alfabeta rasprostrli globusom i danas pouzdano služe zapisivanju mnogih jezika. Zadržavajući isti nutarnji ustroj, latinica, ćirilica i npr. međunarodni fonetski alfabet – IPA (International Phonetic Alphabet) tek su modifikacije grčkoga pisma. Krajnja je Powellova nakana bila provesti sustavno istraživanje povijesnih uzroka koji leže iza radikalnog prijelaza od ranijih, manje učinkovitih pisama, na alfabetsko pismo.

Poput Havelocka i njegovih sljedbenika Powell se zalaže za striktno lučenje grčkog alfabeta od ostalih pisama, osobito od onih zapadnosemitskih – feničkog i hebrejskog *silabara*. Pridržavajući sam naziv “alfabet” samo za onaj grčki,¹⁷ svi se oni rado pozivaju na Gelbovu teoriju o slogovnom karakteru zapadnosemitskih pisama koja, kao takva, feničkom i hebrejskom pismu (*script, writing*) uskraćuje samo pravo na naziv alfabet (*alphabet*). Sličnost oblika, imena, te mnemotehničkog redosljeda njihovih slova, ni pošto nije potvrda o identičnosti tih pisacih sistema i grčkoga alfabeta, nego

¹⁶ U praksi će alfabetski znak predstavljati fonem. Pitanje je li atomski model primjenjiv na neprekinuti protok govornih glasova, kao irelevantno za njegovo istraživanje, autor ostavlja po strani. Alfabetsko pismo se ponaša kao da fonemi realno postoje.

¹⁷ I povijesno gledano naziv “grčki alfabet” je svojevrsan pleonazam. Sama riječ alfabet je grčka i sastoji se od grčkih naziva (doduše, iskvarenih feničkih naziva) prva dva znaka u nizu.

tek svjedočanstvo o njihovoj povijesnoj povezanosti. O tome zorno svjedoči navodna razlika između uvijenosti biblijskog jezika i govoru toliko bliže živosti jezika Homerovih i tragičarskih opisa. Powell će govoriti o “nesposobnosti zapadnosemitskog pisma da se približi prirodnom jeziku” te o “sposobnosti grčkoga alfabeta da, zbog svoje tijesne povezanosti s govorom, izrazi krajnje istančane misaone forme” (Powell 1996: 12). Auerbachovo poznato razlikovanje između homerskoga i biblijskoga stila, provedeno u prvome poglavlju njegove studije *Mimesis* iz 1953., Powell proglašava pogrešnim jer nije uzelo u obzir bitno različite utjecaje dvaju pisacih tehnologija na stil tih djela.

Njegov “argument na temelju povijesti pisma” odnosi se uglavnom na radikalnu tehnološku superiornost grčkog alfabeta nad svim ranijim povijesno posvjedočenim vrstama pisma. Grčki je alfabet izumljen da bi se u pismo vjerno transponirao Homerov pjesnički jezik. On je savršeno vjerno uspio prenijeti fonetske obavijesti sadržane u bogatome Homerovu izričaju. O njegovu uspjehu najbolje svjedoči današnja rasprostranjenost pisama koji su tek derivati i inačice adaptatorova izuma.

Unatoč tome, zapadnosemitska su pisma, kao prva u potpunosti fonografska porodica pisama, bila ogroman korak naprijed u povijesnom razvoju pisma pa i povijesti kulture općenito.¹⁸ Spomenimo ovdje pravilo koje u povijesti pisma ima upravo aksiomatski status: istinske, strukturalne promjene u sustavu nekoga pisma uvijek su se zbivale prilikom preuzimanja toga pisma od strane kulturno rubnih, provincijalnih zajednica, poput žitelja egejske i levantske periferije. Onima koji su živjeli u središtima moći i utjecaja kao da je nedostajalo motiva za radikalne inovacije. Riječ je zapravo o tome da svaka strukturalna promjena u “sustavu grafičkih oznaka s konvencionalnom referencijom” unosi element opskurnosti, pa “the supreme desideratum” nije jednostavnost, nego jasnoća (Powell 1996: 7). Zapadnosemitska su se pisma pojavila oko 1500. pr. Kr. najvjerojatnije kao genialna simplifikacija egipatskog logosilabičkog hijeroglifskog pisma u kojem se fonetska obavijest odnosila isključivo na suglasnike.¹⁹ Iz hijeroglifskog znakovnog inventara od sedamstotinjak znakova domišljati je pojedinac posegnuo za 24 unikonsonantska fonograma (u tom su egipatskom pismu bile tri vrste fonograma: za tri, dva ili jedan konsonant). Toj je posudbi dodatno pogodovala strukturalna sličnost afroazijskog egipatskog i semitskih jezika te kulturalna im i zemljopisna blizina. Osim izrazito malog broja

¹⁸ Sposobnost da se priopći fonetska obavijest većina smatra korakom naprijed u povijesti pisma. Zato će naš autor reći: “Egyptian and Mesopotamian writing was far more advanced than the writing used in China today, where one fourth of all humans live ...” (Powell 1996: 7).

¹⁹ U mezopotamskom logosilabičkom klinopisu i u egejskim silabarima (poput lineara B) suglasnici su uvijek bili povezani sa samoglasnicima.

čistih fonograma, ostale revolucionarne crte zapadnosemitskih pisama (za kojima je također rado posegnuo izumitelj grčkoga alfabeta) su: fiksni redosljed znakova, mnemotehničko imenovanje znakova u ritmičkom nizu te koordiniranje zvuka znaka putem njegovih imena, što se učeno naziva “akrofonskim principom”.²⁰ Upravo je taj princip uvelike olakšavao učenje zapadnosemitskih pisama. Kako je već rečeno, Powell je pristaša teorije koja izum grčkoga alfabeta pripisuje konkretnom pojedincu u stvarnom vremenu, nazivajući ga “the adapter”, terminom što ga je skovao američki filolog Benedict Einarson (Einarson 1967). U prilog toj *teoriji monogeneze* iznosi dva argumenta. Prvo, sama osebjnost prilagodbe u potankostima njezine izvedbe, odnosno manipulacije pojedinim znakovima feničkoga pisma nedvojbeno upućuje na kreativni rad genijalnog pojedinca. Drugi argument je apstraktniji: “pretpostaviti da bi se kompleks arbitrarnih promjena mogao dogoditi dvaput, a kamoli na istom mjestu u istom vremenu, proturječi samim principima povijesne kritike” (Powell 1996: 18).

U pogledu datuma adaptacije alfabeta Powellovo gledište predstavlja snažnu reafirmaciju Carpenterova stava iz tridesetih godina 20. st. poznatog kao *argumentum e silentio*. Zašto bismo naime vjerovali da se Grci, koji su pisali po keramici i kamenu sve od pojave najranijih natpisa oko 750. ili nešto prije, time nisu bavili i ranije? Zato, misli Carpenter, što za to nemamo potvrda. Nemamo nikakvog opravdanja pomicati datum geneze alfabeta u starinu dublju od one najstarijih epigrafskih nalaza, koji su zapravo naša jedina “rječita” svjedočanstva u moru tišine. Pretpostavivši “pristojan” interval od jednog naraštaja od trenutka adaptacije pa do zamjetnog širenja novoga izuma na najstarijim natpisima (oko 750.), Carpenter je postulirao kao najvjerojatniji datum 800. godinu i tako se oštro suprotstavio tradicionalnom devetnaestostoljetnom gledištu da su Grci morali poznavati alfabet još u kasnom brončanom ili bar ranom željeznom dobu.²¹ To gledište zapravo počiva na neizrečenoj teoriji po kojoj visoke kulture nužno moraju poznavati pismo. Sličnu dataciju za grčki alfabet, ne prihvaćajući Carpenterov argument, danas još zagovaraju neki ugledni semitisti.²² Radi se uglavnom o onima koji se opiru tezi da je zapadnosemitsko pismo sila-

²⁰ Pravilo po kojemu je “prvi glas imena nekoga znaka glas toga znaka”.

²¹ Zagovarajući simultanost nastanka Homerovih spjevova i alfabeta Powell neće imati nikakva razloga umetati nekakav interval. Do podudaranja njegove i Carpenterove datacije (oko 800. g.) došlo je jer je Carpenter baratao s pedesetak godina kasnijim datacijama najstarijih grčkih epigrafskih nalaza.

²² Najistaknutiji zagovornik vrlo ranog datuma preuzimanja alfabeta je J. Naveh. U svojoj knjizi *Early History of the Alphabet* (Leiden, 1982) on upozorava da nekim grčkim epihoričkim oblicima, poput petopoteznoga slova *mi* i *omikrona* s potpisanim točkom, uzore valja tražiti u semitskim slovnim oblicima starijim od 1000. pr. Kr.

bar, a to znači da ne prihvaćaju da između njega i grčkog alfabeta postoji strukturna razlika. Pozivajući se na iznimnu rijetkost, no ipak postojanje, zapadnosemitskih epigrafskih nalaza na Levantu prije klasičnog perioda, oni ne vide razlog zašto se ista povijesna dubina, unatoč izostanku potvrda, ne bi mogla pretpostaviti i za grčki alfabet, uz pretpostavku da su svi raniji grčki zapisi naprosto izgubljeni. Filolozi će odgovoriti: epigrafskih potvrda o postojanju grčkoga alfabeta prije 775-750. pr. Kr. naprosto nema. Nadalje, spomenuti semitisti ne vide nikakvu zapreku mogućnosti da su neki slovni oblici dolazili u Grčku jedan po jedan, pa čak i da je “alfabet” prelazio više puta na Zapad. Takvo gledište, po Powellu, ne zna prepoznati silnu kreativnost adaptatorova zahvata.²³

Nakon vremena, mjesto adopcije drugo je kanonsko pitanje na koje je Powell, kao i svi prije njega, bio dužan ponuditi odgovor. Njegov je savjet da uobičajeno pitanje “Gdje je došlo do prijenosa pisma s Istoka na Zapad?” radije preformuliramo u “Gdje je adaptator živio i tko je on bio?”. Na taj bismo način bili prisiljeni tragati za mogućim mjestom preuzimanja upravo na područjima intenzivnih grčko-feničkih dodira. Ovdje nam putokaz nude izdašni arheološki nalazi iz druge polovine 20. st. Pored već dobro poznatih kandidata s posvjedočenom feničkom nazočnošću, poput Cipra s feničkom naseobinom Kitij te Krete, Powell će iz više razloga prednost dati otoku položenom uz istočnu obalu Beotije i Atike – Eubeji. Eubejski epigrafski nalazi pretežu među ranim spomenicima grčkoga pisma i svjedoče o prvo-razrednoj ulozi Eubejaca u tadašnjem egejskom prostoru. Možda su glavnu riječ vodili baš oni iz prosperitetnog željeznodobnog središta Lefkandi (vjerojatno nekoć “Stara Eretrija”). Vrlo stari eubejski natpisi nađeni su u prostornom rasponu od grčkog emporija na ušću Oronta – sirijske Al Mine na Istoku, pa sve do eubejske naseobine u Napuljskom zaljevu – Piteku-se, gdje su nalaženi u istim slojevima sa zapadnosemitskim grafitima. Powell drži da je značajan oslonac svojoj “eubejskoj hipotezi” našao i u onom znamenitom odlomku gdje se opisuje kako su Feničani donijeli alfabet u Grčku. Herodot, autor kojem dugujemo najvažnije i najizdašnije svjedočanstvo o unosu alfabeta u Grčku, u tom kontekstu višekratno spominje pleme Gefirana kojem su pripadali preci atenskih tiranoubojica Harmodija i Aristogitona:

Gefirani, kojima su pripadali Hiparhovi ubojice, kako sami kažu, bili su od davnine porijeklom iz Eretrije, no kako sam ja otkrio nakon ispitivanja, bili su Feničani, od onih Feničana koji su stigli s Kadmom u kraj što se danas naziva Beotijom, te su živjeli u tom kraju u području

²³ “The study of external form is useful paleographically, but of restricted value in assessing the historical change that took place when c. 800 B.C. someone altered the Phoenician syllabary to create the world’s first alphabet” (Powell 1996: 209).

Tanagre koji su dobili ždrijebom. Kad su Kadmejce prvi put protjerali odavde Argivci, pa pošto su Gefirane drugi put protjerali Beočani, oni su krenuli prema Ateni. Atenjani su pristali da im oni postanu sugrađani pod određenim uvjetima, te su odredili da oni budu isključeni iz mnogih stvari, ali ipak jedva vrijednih spomena. Oni Feničani koji su stigli s Kadmom i kojima su pripadali i Gefirani, kad su se naseлили u ovoj zemlji, uz mnoga druga znanja donijeli su Greima pismo (γράμματα), koje Grci, kako smatram, prije nisu poznavali (...)

Hdt. 5.57.1-58.4 (prev. Dubravko Škiljan)

Ti su tajanstveni Gefirani, sada atenski građani, jedini među Atenjanima sudjelovali u obredima i misterijima “Ahejske Demetre”. Pod imenom te inače nepoznate boginje, po Powellu, mogla bi se skrivati fenička Aštarta, u Ateni zvana ahejskom zbog starine njezina kulta, a Demetrom zato što zagovara plodnost. Nastojeći pripisati feničko podrijetlo i samome imenu Gefirana, on će također osporavati uobičajeno izvođenje etimologije etnonima Γεφυραῖοι iz grčke riječi γέφυρα “most”, te predložiti semitski korijen KPR “selo”. Preci Harmodija i Aristogitona – po Herodotu Feničani – u svojoj su obiteljskoj predaji čuvali uspomenu na eubejski grad Eretriju koji je utemeljen oko 800-755. pr. Kr. Budući da je Lefkandi napušten upravo u to vrijeme, Powell će zaključiti da su Eretriju mogli osnovati upravo njegovi stanovnici. Naposljetku, Herodotovu tvrdnju da su Gefirani sa sobom donijeli γράμματα podupiru i krhotine s natpisima na alfabetu iskopane u Lefkandiju – najstariji grčki epigrafski materijal igdje pronađen. Eubeja bi, a možda i sam Lefkandi, tako bili u najužem krugu kandidata za mjesto prijenosa alfabetske tehnologije na Zapad. Budući da je Herodot smjestio feničke naseobine na istok Beotije, najbliži bi im Jonjani, drži Powell, bili Zapadni Jonjani – Eubejci. Pod tim uvjetom i sljedeći bi ulomak iz Herodota na svoj način govorio u prilog gore izloženoj teoriji:

(...) kako je vrijeme prolazilo, zajedno s jezikom²⁴ izmijenili su i oblik (ῥυθμός) slova. U to su vrijeme većinu krajeva u njihovoj okolici nastavali Grci Jonjani: oni su preuzeli, učeći od Feničana, pismo i upotrebljavali su ga s malim izmjenama, a upotrebljavajući ga, rekli su, kao što je i bilo pravo budući da su ga Feničani donijeli u Grčku, da ga treba nazvati feničkim pismom.

Hdt. 5.58.5-12.

---

²⁴ Čini se da bi na ovome mjestu bolje odgovaralo drugo značenje grč. riječi φωνή – “zvuk/glas” – kako i stoji u engleskom prijevodu koji navodi Powell. Zaključak glasi: “In fact the sound and the ῥυθμός of the letters *did* change, just as Herodotus describe, when the adapter assigned vocalic sounds to signs formerly consonantal; and he added new letters to the end of the series” (Powell 1996: 22).

U pogledu orijentalnoga podrijetla toga pisma danas, kao i u starini, vlada gotovo jednodušno suglasje.²⁵ Grčka je predaja kao izumitelje, dakako, znala ponuditi svoje kandidate. Po redoslijedu posvjedočenosti javljaju se Palamed, sin Nauplijev, zatim Egipćanin Danaj, Titan Prometej te naposljetku Herodotov favorit – Feničanin Kadmo.²⁶ Još u 17. st. predložena je etimologija Kadmova imena koja ga želi izvesti iz semitskog korijena *qdm* “istok”. Kadmo bi dakle bio *Istočnjak* par excellence.

Herodot je priču o Kadmu uspio promaknuti kao kanonsku (Hdt. 5.58-61), a kasnije će je spremno prihvatiti Aristotel, Efor i Diodor. Po njoj je Feničanin Kadmo, sin tirskega kralja Agenora, u potrazi za izgubljenom sestrom Europom stigao u Beotiju te ondje osnovao drevnu Tebu. Sa sobom je iz svoje domovine u Grčku donio alfabet. Da ova verzija nije samo plod Herodotove mašte, imamo posredno svjedočanstvo sholijasta uz Dionizija Tračanina (183.5-9). Ondje se navodi da su Anaksimandar i Hekatej smatrali da je Danaj uveo slova “prije Kadma”. Herodot je svoj prijedlog potkrijepio dvama razlozima. Prvi je sam naziv *φοινικία* (*feničke stvari*), apelativ kojim su se u Joniji služili da bi označili alfabet, a drugi je rezultat famozne Herodotove *autopsije*.²⁷ Naime, u hramu Apolona Ismenijskog u beotskoj Tebi, dakle gradu koji je utemeljio sam Kadmo, Herodot je vidio *kadmejska slova*:

I sâm sam vidio kadmejska slova urezana na trima tronošcima u svetištu Apolona Ismenijskog u beotskoj Tebi, i ona su uvelike bila nalik jonskima.

Hdt. 5.59.1-4.

Na tim je tronošcima on uspio pročitati tri heksametarska natpisa koji su ga očito impresionirali svojom arhaičnošću, rijetkošću i dotjeranim metričkim ruhom. Njihovi opisi gotovo neizbježno evociraju znamenite spomenike rane grčke pismenosti poput *dipilonskog vrča* i *Nestorova pehara* na kojima danas počivaju osebujne teorije o tome gdje je i kada, recimo s Havelockom, Muza naučila pisati.

Prvi među tim zavjetnim natpisima, misli Herodot, mogao bi po svojoj starosti pripadati vremenu Laja, sina Labdakova, oca Edipova i praunuka Kadmova. Natpis na prvom tronošću glasi:

²⁵ Protiv feničkoga, a za staroaramijskog, zalagao se Segert i njegovi malobrojni sljedbenici. Usp. Segert, Stanislav. 1963. Altaramäische Schrift und Anfänge des griechischen Alphabets. *Klio*. 41. 38-57.

²⁶ Priča o Palamedu po prvi je put posvjedočena kod liričara Stesihora (7/6. st. pr. Kr.). Herodotov prethodnik Jonjanin Hekatej odriče prvenstvo Palamedu i predlaže Danaja. Za Prometeja v. Eshil, *Prometej* 460.

²⁷ Nije isključeno da je Herodot za posjete drevnom feničkom gradu Tiru ondje imao priliku vidjeti i feničko pismo (Hdt. 2.44).

Ἀμφιτρύων μ' ἀνέθηκε θεῶ ἀπὸ Τηλεβοάων.

Bogu me dade Amfitrion svladav Teleboejece. (Hdt. 5.59)

Na drugom su dva heksametra. Po Herodotovu mišljenju Skej koji se u njima spominje sin je Hipokoontov, a on bi pak mogao potjecati iz doba Edipa, sina Lajeva.

Σκαῖος πυγμαχέων με ἐκηβόλω Ἀπόλλωνι
νικήσας ἀνέθηκε τείν περικαλλές ἄγαλμα.

Apolonu dalekometnom Skej me je šakač
Nakon pobjede dao da budem prekrasan ures. (Hdt. 5.60)

Natpis na trećemu tronošcu također je u heksametru, a Herodot ga povezuje s kraljem Laodamantom, sinom Eteoklovim:

Λαοδάμας τρίποδ' αὐτὸς ἐϋσκόπῳ Ἀπόλλωνι
μουναρχέων ἀνέθηκε τείν περικαλλές ἄγαλμα.

Apolonu strijelcu Laodamant me sam je,
Kralj kad je bio, dao da budem prekrasan ures. (Hdt. 5.61)

Iz Herodotovih opisa “kadmejskih slova” jasno je vidljiva težnja da se istakne duboka starost ovih natpisa time što ih datira prema trima generacijama tebenskoga roda Labdakovića. Osim toga, smatrao je potrebnim višekratno upozoriti na njihov metrički oblik. Međutim, gornji heksametri ni izdaleka nemaju svježinu izričaja svojstvenu najstarijim grčkim metričkim natpisima.

Činjenica da su najstariji spomenici nekoga pisma zaodjeveni u metričko ruho doista je fenomen dostojan pažnje. To je, naravno, i jedan od najčešćih argumenata na koji se redovito pozivaju zagovornici bliske veze između Homera i grčkoga alfabeta. Naime, dok smo se uzalud nadali bilo kakvoj natrusi književnoga izričaja među mnogobrojnim tekstovima sačuvanim na pločicama mikenskoga pisma lineara B, u slučaju najstarijih spomenika grčkoga alfabeta situacija je upravo obratna. Ne računajući šturi epigrafski materijal koji se sastoji od riječi-dvije,²⁸ neki od najstarijih spomenika grčke pismenosti koji obasižu barem jedan redak upravo vrve literarnošću. Za ilustraciju, donosimo Powellovu analizu dvaju takvih spomenika.

---

²⁸ Ti oskudni ostaci na krhotinama sastoje se u pravilu od tek nekoliko slova i vjerojatno predstavljaju imena, dijelove imena ili vlasnička očitovanja, npr. Αισχρῆ[ον?] “Aishrion”, Σαμ[ος] “Sam[i]os” ili ε]μι Μαλον[-] “pripadam Malon[-]”. Njih se datacijom prema tipovima keramike smješta oko 750. ili čak 775. pr. Kr. Najstariji spomenici grčkoga pisma uopće upravo su ti tzv. “kratki” natpisi s eubejskog lokaliteta Lefkandi i otoka Pithekusa (naseobine Eubejaca) u Napuljskome zaljevu.

Još uvijek najstariji, a vjerojatno i najpoznatiji, rani grčki metrički natpis nalazi se na neuglednom vrču pronađenom 1871. uz Dipilonska vrata u Ateni, po kojima je nazvan natpisom na *dipilonskom vrču*. Prvi je put objavljen davne 1880. godine, a sastoji se od jednog “besprijekornog” heksametra i 11 dodatnih znakova koji su oštrim predmetom urezani zdesna nalijevo u glazuru oko trbuha crnog atičkog geometrijskog vrča za lijevanje vina – *oinohoe*. Taj se dragocjeni predmet skromnih dimenzija (15x12 cm) od pronalaska čuva u atenskom Nacionalnom arheološkom muzeju, a datira se oko 740-730. pr. Kr.

Powellovo čitanje glasi:

ἡοσυνορχεστονπαντοναταλοταταπαιζειτοτοδεκ{μ}μ{ν?}ν
 - - | - - | - - | - - | - - | - - | - - | - -
 ἡοσ νυν ορχεστον παντον αταλοτατα παιζει

Onaj tko sad od plesača svih najživahnije (najljupkije) pleše...

Slijedi početak drugog heksametra:

- - -
 το [=του] τοδε [tj. vrč] ...
 njemu taj –

Slijedi nevješt ulomak nekakvog abecedarija:

κ{μ}μ{ν}ν

Pokušaji da se protumači taj neugledni redak teksta traju već skoro 130 godina i ostavili su za sobom širok bibliografski trag. Na vrču je ispisan heksametarski tekst u kojem se najboljem plesaču obećaje taj isti vrč kao nagrada za njegovo umijeće. Ostavljajući po strani epigrafske potankosti poput bočno položene alfe²⁹ i kukaste jote, prvi je dojam pri susretu s najstarijim spomenikom atičkoga dijalekta primjereno izrazio Albin Lesky: “Budući da se u slučaju *dipilonskog vrča* već radi o diferenciranom i tečnom obliku pisma, izum alfabetskog pisma treba datirati barem sto godina prije vremena toga spomenika” (Lesky 1971: 27). Prvih 35 znakova do -τοτοδε- nikad nije bilo sporno. Budući da se slova počinju odvajati od temeljne linije, sljedeći je heksametar izgleda krenula pisati druga ruka (Jeffery 1990: 68). Powell smatra da je sastavljač metričkog dijela natpisa morao biti usmeni pjesnik, aed poput Homera i Hesioda.³⁰ Ekskluzivno epska riječ *αταλοτατα* javlja se

²⁹ Po tome je ovaj natpis epigrafski jedinstven i podudaran alfi feničkoga modela, osim što je ova okrenuta naopako.

³⁰ “Naime, jezik mu je homerski, a pjevači homerskoga stiha bili su *aidoi*” (Powell 1991: 160).

triput u homerskome korpusu i jednom u Hesiodovoj *Teogoniji*. Međutim, nije vjerojatno da je pisac prvoga heksametra bio aed jer, tipološki gledano, pjevače obično ne zanima bilježenje, odnosno zapisivanje njihove pjesme. Oni su u prvom redu zabavljači koji vode brigu o neposrednom odjeku svoje izvedbe kod slušateljstva. Lilian Jeffery drži da prvi pisac nije bio Ate-njanin, nego neki posjetitelj koji je, istodobno s pjevačem, zabavljao atičke provincijalce svojim neobičnim umijećem.³¹ Drugi bi pisac po Powellovoj zamisli mogao biti sâm plesač koji se htio vlastoručno okušati u umijeću pisanja. Međutim, čim je stao pisati, shvatio je da mora prvo ovladati svojim slovima (grč. στοιχεῖα, lat. *elementa*). Zbog nekog razloga počeo je vježbati svoje ABC (tj. ΑΒΓ) usred slovoređa, započevši sa slovom K (kapa). Lat. riječ *elementum* koja označava “slovo” možda potječe od LMN,³² znakova s kojima započinje drugi redak bustrofedonskim načinom ispisanih abecedarija, isti redak koji je nevješta ruka pokušala ispisati na *dipilonskom vrču*. Što se tiče društvene pozadine gornjega teksta, Powell zamišlja veseli društveni događaj po uzoru na onaj na Alkinojevom dvoru,³³ na kojem bi pjevač svojim glazbalom pratio plesno natjecanje i izvodio svoju solo pjesmu među natjecateljima-plesačima. “Ples” bi ovdje mogao značiti i akrobatiku poput one na feačkom dvoru u *Odiseji* ili čak loptanje.

Drugi slavni primjer, s književnoznanstvene strane možda još zanimljiviji, znameniti je *Nestorov pehar*. Njegov natpis po svojoj starosti (740-720. pr. Kr.) stoji uz bok *dipilonskom vrču*. Nađen je 1954. u jednome grobu na otočiću Ischiji u Napuljskome zaljevu, na mjestu drevne eubejske naseobine Pitekuse (Πιθεκοῦσαι), najranije grčke kolonije na Zapadu. Vjeruje se da je taj neveliki (10x15 cm) kasnogeometrijski *skyphos* izvorno načinjen na Rodu. Danas se čuva u *Villi Arbusto*, muzeju mjesta Lacco Ameno na Ischiji. Powellovo čitanje glasi:

Νεστορος : ε[ιμ]ι : ευποτ[ον] : ποτ[[ο]]εριον
 hos δ'α<ν> τοδεπιεσι : ποτερι[ο] : αυτικα κενον {νει ili νε}̄
 ηιμερος χαιρεσει : καλλιστε[φα]γο : Αφροδιτες

Nestorov sam pehar iz kojeg je ugodno piti.
 Onaj tko bude pio iz toga pehara, smjesta će njega
 žudnja obuzeti za Afroditom s vijencem krasnim.

³¹ Ona se pita nije li on stigao iz same kolijevke grčke pismenosti, tj. iz sirijske Al Mine (Jeffery 1990: 16).

³² Tu su etimologiju, predloženu još sredinom 19. st., odbacili autori latinskog etimološkog rječnika Walde i Hoffman.

³³ *Od.* 8.251-5. Usp. također *Od.* 4.17-19, 23.143-5, *Il.* 18.604-5.

Ovaj rani spomenik grčke pismenosti, neiscrpno vrelo epigrafskih³⁴ i književnopovijesnih osebnosti, izazvao je pravu senzaciju svojim objavljivanjem u listopadu 1954. Filološku je javnost najviše iznenadio jer je o *Nestorovu peharu* govorio kao o nečemu dobro poznatome.³⁵ Znači li to da se referira na ono poznato mjesto u *Ilijadi* (11.632-37)? Radi li se u tom slučaju o parodiji i najstarijoj književnoj aluziji na Zapadu? Kad bi veza bila pouzdana, imali bismo siguran *terminus ante quem* za sastavljanje *Ilijade*. Ili je pak riječ tek o Nestorovu imenjaku koji je bio vlasnik/proizvođač toga predmeta? Možda se ne da dokazati neposredna *ovisnost* natpisa s Ischije o Homeru, no ipak nesumnjivo postoji velika *blizina*. I to govori u prilog datiranju *Ilijade* u doba tog natpisa: zadnja četvrtina 8. st. pr. Kr. Nalaz s Ischije pokazuje također da je u tom ranom stoljeću rasprostranjenost Homerovih pjesama, odnosno epskog heksametra bila moguća i na krajnjem zapadu grčkoga kolonizacijskog prostora. Powell će natpis na Nestorovu peharu smjestiti u ambijent važne grčke društvene institucije – simpozija. Ispisan na posudi za piće, sam natpis aludira na drugu takvu posudu. Prvi je redak vjerojatno u prozi (neki u njemu vide jampski trimetar) i sadrži uobičajenu vlasničku formulu kojom se predmet predstavlja čitatelju. Šala se sastoji u tome što se tako neugledna keramička posuda izdaje za zlatni pehar epskoga junaka, nadobudno rabeći pjesnički pridjev *ευποτον*. Sljedeća su dva retka pravilni heksametri.

Korpus grčkih alfabetskih natpisa u rasponu od najstarijih pa sve do 650. pr. Kr., dakle kroz prvo stoljeće i pol grčke pismenosti, ključan je oslonac Powellove argumentacije. Zapanjujuća jezična dotjeranost najstarijih spomenika trebala bi potvrđivati njegovu temeljnu tezu: izum alfabeta motiviran je htijenjem da se zapišu Homerovi epovi. On to zove “argumentom na temelju materijalnih ostataka”.

Walter Burkert i Martin West: *Ex oriente lux*

Dobro je poznato da grčka književna povijest ne može izostaviti pitanja geneze alfabeta iz svoga tematskog djelokruga. I danas je mjerodavan sud koji je svojedobno iznio Albin Lesky, jedan od pionira u otvaranju filologije

³⁴ Tekst je jedinstven među ranim grčkim natpisima po više osnova: a) nije pisan *bustrofedon*, nego kontinuirano retrogradno, b) metrički reci nisu pisani kontinuirano, nego odvojeno, c) pisac je rabio dijakritički znak *kolon* (dvije okomite točke) da bi naznačio diobu riječi u prvome retku, odnosno diobu izraza u drugom i trećem retku na mjestu heksameterske cezure i dijereze. Udvostručeno lambda u *καλλιστεφανο* iznenađuje kod tako ranog natpisa i kao da potvrđuje piščevu metričku kompetenciju.

³⁵ Usp. Schadewaldtov oduševljeni tekst “Homer und der Becher von Ischia” u Schadewaldt (1965) koji započinje riječima: “Istraživači Homera mogu se radovati sretnom otkriću starog natpisa iz Homerova doba”.

prema rezultatima orijentalista. Sažimajući diskusiju o samim počecima, naveo je uvjete postanja grčke književnosti:

Dva su događaja, a oba pripadaju vremenu prije Homera, stvorila odlučujuće pretpostavke za grčku književnost: nastanak grčkoga pisma i postanak grčke mitologije. (Lesky 1971: 25).

Medijska je dakle mijena odlučujuće važan aspekt grčke književne povijesti. O njezinoj važnosti za povijest predaje ne treba trošiti riječi. Kažu da se ogromno kulturnopovijesno značenje toga procesa da primjereno usporediti vjerojatno samo s trenutno aktualnim kretanjem prema kompjuterskom dobu (Hose 1999: 15). Za nas je značajno da je u slučaju alfabeta poticaj nedvojbeno stigao sa strane. Iako samu činjenicu kulturnog importa predaja nikad nije osporavala, redovito se, poput kakve izlike, (pre)naglašavala sama sposobnost prilagodbe. U njoj se htjelo vidjeti konstitutivnu crtu grčkoga genija. Povjesničar i filolog Erich Bayer tu sposobnost naziva “uzurpacijom koja upravo proždire ono tuđe”. Potom priznaje da su Homerovi epovi doduše mikenski po građi, grčki po jeziku, napisani pismom podrijetlom iz Fenikije, na pisaćem materijalu vjerojatno uvezenom iz Egipta. No, slijedi simptomatična tvrdnja: “Međutim, ta polifonija etničkih glasova ne znači ništa, jer samome Grku, a također i nepristranome novijem promatraču oni su bili i jesu izraz onoga grčkog kao takvog, zrcalo helenskoga bića.”³⁶ *Locus classicus* već nam stoljećima poručuje: “Što god Grci preuzmu od tuđina, naposljetku to izrade ljepšim.”³⁷

U 20. stoljeću nije nedostajalo pokušaja da se ispravi jednostranost³⁸ u koje je znao zapasti takav pristup grčkoj kulturi. Od takvih pokušaja izvan filologije *stricto sensu* možda je najdublji trag ostavio prikaz povijesti grčke umjetnosti u obnovljenom znamenitom nizu *Propyläen Kunstgeschichte*. Prvi svezak, programatski naslovljen *Die Griechen und ihre Nachbarn*, potpisao je Karl Schefold.³⁹ Taj prvi pokušaj da se povijesni razvoj grčke umjetnosti prikaže u svojoj tijesnoj povezanosti s neposrednim susjedima imao je svoju kulturnopovijesnu posljedicu: u novom su nizu Grci razdvo-

³⁶ Usp. Bayer, Erich. 1977. *Griechische Geschichte*. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart, str. 44.

³⁷ ... ὅτι περ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τοῦτο εἰς τέλος ἀπεργάζονται. [Plat.] *Epin.* 987d.

³⁸ Pojava trotomne studije Martina Bernala, emeritusa s Cornella, *Black Athena. Afroasiatic Roots of Classical Civilisation*, 1-3. (1. sv. 1987, 2. sv. 1991, 3. sv. 2006) značila je zapadanje u suprotnu jednostranost. Svojom ikonoklastičkom tezom koja bi se mogla sažeti formulom *ex Africa lux* autor je dao značajan prilog raširenom fenomenu američke akademske scene poznatom pod nazivom *culture wars*.

³⁹ Klasični arheolog K. Schefold (1905-1999) poznat je prvenstveno po svom monumentalnom prikazu *Griechische Sagenbilder I-V*, interpretaciji grčkih mitova putem njihove ikonografije.

jeni od Rimljana. Ovima je sad pripao čitav drugi svezak, a iz naslova je nepovratno iščezao integralistički pojam antike.⁴⁰ Ovdje ćemo pokušati u osnovnim crtama prikazati rezultate istraživanja dvojice najupornijih tražagača za orijentalnim utjecajima na grčku kulturu – Waltera Burkerta i Martina Westa. Iako pitanja povezana s nastankom grčkog alfabeta za njih predstavljaju tek dio dokaznog materijala, u pravilu ih susrećemo kao iznimno značajan, a zbog svoje egzemplarnosti i redovito korišten dio argumentacije.

Walter Burkert i orijentalizirajuća revolucija

Vjerojatno potaknut brojnim očitovanjima “antiorijentalnog refleksa”, poput gore navedenog, Walter Burkert⁴¹ je pokušao ocrtati “povijest bolesti”. Zapazio je tri novija trenda za koja tvrdi da su zajednički uspjela potkopati po sebi poželjno jedinstvo klasične i orijentalne baštine. Štoviše, u humanističkim znanostima pridonijeli su nastajanju svojevrsnog antiorijentalnog refleksa. Njihovo dvoipolstoljetno djelovanje na stvaranju slike o čistoj, klasičnoj Grčkoj bilo je potpomognuto sve većom specijalizacijom znanosti i ideološkim protekcionizmom. Prvi bi bio oslobađanje filologije od teologije – Friedrich August Wolf upisan je na Sveučilište u Göttingenu 1777. kao *studiosus philologiae* – te ujedno uspon klasicizma pod Winckelmannovim utjecajem. Zatim, počevši s Herderom, imamo razvoj ideologije romantičarskoga nacionalizma. Polazišta za razumijevanje prestaju biti uzajamni kulturni utjecaji, a prednost se daje traganju za izvorima i organskome razvoju. I na kraju tu je i neobičan ideološki nusproizvod otkrića indoeuropskog prajezika: uspostavljanjem sve čvršćeg saveza među pripadnicima iste jezične porodice, pripadnici neke druge (a navlastito semitske) postajali bi “oni drugi”.⁴² Iako su Feničani od pamtivijeka doživljavani kao aktivni posrednici između Orijeanta i Helade, među onima koji su na prijela-

⁴⁰ Za izvornu je ediciju treći svezak potpisao Gerhart Rodenwaldt, a naslov glasio: *Die Kunst der Antike. Hellas und Rom* (Berlin, 1927).

⁴¹ Walter Burkert (1931-2015) bio je profesor klasične filologije u Zürichu. Od pojave njegove knjige posvećene antropologiji grčkoga žrtvenog obreda i mita *Homo necans* 1972. slovi za vodeći autoritet na području grčke religije. Osim po suverenom kretanju kroz srodne humanističke discipline (posebno antičku arheologiju i epigrafiju) poznat je kao dosljedan zagovornik sociobiološkijske paradigme pri tumačenju fenomena religije. Kulturnim dugom Grka istočnim susjedima intenzivnije se bavio od 1990-tih do smrti.

⁴² Usp. Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von. 1884. *Homerische Untersuchungen*. Weidmannsche Buchhandlung. Berlin, str. 215: “Die seit jahrhunderten faulenden völker und staaten der Semiten und Aegypter, die den Hellenen trotz ihrer alten cultur nichts hatten abgeben können als ein paar handfertigkeiten und techniken, abgeschmackte trachten und geräte, zopfige ornamente, widerliche fetische für noch widerlichere götzen.”

zu s 19. u 20. st. nastojali posve minimizirati njihovu ulogu bio je i ugledni povjesničar Julius Beloch. Međutim, već krajem 19. st. tri skupine novih otkrića ponovo su ugrozile sad već čvrsto ukorijenjene predodžbe o samoniklosti grčke kulture: pomaljanje iz povijesnih dubina drevnih civilizacija Bliskog istoka i Egipta zahvaljujući dešifriranju klinopisnog i hijeroglifskog pisma, potom otkriće mikenske civilizacije te napokon prepoznavanje orijentalizirajuće faze u razvoju arhajske grčke umjetnosti (Burkert 1992: 2-5).

Medij “pismo”, uvezene religijske predodžbe koje su sadržavale pripovijesti o nepoznatim bogovima, kao i magija i medicina dospjele su tijekom 8. st. pr. Kr. u egejski prostor. Zbog tih utjecaja koji su se najzornije očitovali u prikazima i stilu vaznoga slikarstva taj period nazivamo “orijentalizirajućom epohom”. Poznato je da je jonsko područje u 8. st. pr. Kr. bilo otvoreno utjecajima visokih kultura Orijenta koji su zbog trgovinskih odnosa bili upravo zadani. Posebno su bremeniti posljedicama bili kontakti s Feničanima jer njihovo područje nipošto nije bilo samo jedno od mjesta odvijanja robnog prometa između Grka i Istoka. Preko Feničana se zbivala neka vrsta transfera tehnologije i kulture. Lutajući su rukotvorci prenosili tehničke vještine, medicinske kao i magijske postupke zajedno s religioznim predodžbama.

Posebno je intenzivna ta razmjena bila na mjestima izravnog i dugotrajnog kontakta između obiju kultura. U tom se kontekstu najčešće navode sirijski grčki emporij na lokalitetu Al Mina, na ušću rijeke Oronta, gdje od 9. st. pr. Kr. imamo potvrde za aktivnost grčkih trgovaca, te Cipar. Većina istraživača pretpostavlja da su vjerojatno na tim ili sličnim mjestima grčki trgovci spoznali upotrebljivost feničkog konsonantskog pisma u komercijalne svrhe, a zatim pokušali prilagoditi to pismo svome jeziku. S obzirom na razlike u znakovnim inventarima među raznim lokalnim grčkim alfabetima do danas je ostalo nejasno je li ta adaptacija bila jednokratni čin, neka vrsta procesa ili se odvijala višekratno i neovisno. Uspomena pak da je pismo preuzeto od Feničana u jeziku se očuvala dugo vremena: naziv *φοινικήα* (tj. *γράμματα*) ostao je sve do Herodotova vremena u jonskome narječju *terminus technicus* za znakove pisma.⁴³ Pokušaji izvođenja toga naziva iz imena Ahilejeva odgojitelja Feniksa ili iz imena Akteonove kćeri Fenike, mogli bi uistinu svjedočiti o nastojanju Grka da se distanciraju od Istoka.

Vrijeme u kojem su preuzeti fenički znakovi i stvoren grčki alfabet da se tek približno odrediti: epigrafski nalazi ne prelaze drugu polovinu 8. st. pr. Kr. Kako se do sada nije pojavio nijedan frigijski natpis koji bi mogao biti stariji (frigijski alfabet bio je pod utjecajem grčkoga), taj bi trenutak mogao pripadati

---

⁴³ Značenje “crveno obojena slova” koje terminu *φοινικήα* pripisuje povjesničar Robin Osborne ima malobrojne, no ugledne zagovornike (Osborne 1996: 108).

prvoj polovini 8. st. pr. Kr. Iz svega navedenog proizlazi da su izolacionističke postavke o čistoći grčke kulture stvar prošlosti. Štoviše, ti su se dodiri među kulturama pokazali važnim preduvjetom stvarne obnove koja je uslijedila u 8. st. pr. Kr. Otkako su revolucionarni arheološki nalazi na eubejskom lokalitetu Lefkandi učinili problematičnom primjenu modernog pojma *Dark Ages* na postmikensku epohu, dvojbena bi mogla izgledati također i primjena pojma *renesanse* na 8. st. pr. Kr. Ipak, lako je uvidjeti posebnost toga stoljeća i primijeniti Schadewaldtovu apodiktičnu tvrdnju o Homerovu vremenu i na grčki alfabet: *Das achte ist seine Jahrhundert* (Schadewaldt 1965).

Obilno se služeći najnovijim rezultatima arheologije i povijesne znanosti, Burkert nam je detaljno ocrtao razvoj tijekom grčkoga *mračnog doba* (1200-800). Nakon katastrofe koja je poharala istočno sredozemlje oko 1200. pr. Kr., a koju obično povezuju s “narodima s mora” iz egipatskih zapisa, gotovo su potpuno iščezla “kraljevstva, palače, umjetničke vještine i pisci sustavi koji su proslavili brončano doba” (Burkert 1992). Osim Egipta, pošteđenim je ostalo jedino područje Kilikija – Sirija – Palestina. Ovdje je posebno značajna Južna Sirija s gradovima Biblos, Tirom i Sidonom, napućena zapadno-semitskim stanovništvom koje su Grci oduvijek zvali Φοίνικες (*Phoinikes*). U potrazi za bakrom⁴⁴ i željezom ti su drevni “Feničani”, šireći svoju pomorsku trgovinu, dosegli Cipar i Kretu. Ipak, kudikamo je najvažnije postignuće tog ekonomski živahnog areala Sirija – Palestina bilo razvoj alfabetskoga pisma kojim su se ondje u jednakoj mjeri služili Feničani, Hebreji i Aramejci. Svojom genijalnom simplifikacijom ono je, kao prvo u povijesti čovječanstva, čitanje i pisanje učinilo šire pristupačnim. Iako je izumljeno još u brončanom dobu, svoj je dominantan položaj ono steklo tek nestankom većine drugih pisanih sustava, nakon sloma brončanog doba.

Od 9. st. pr. Kr. Feničani su, zbog prodora prve svjetske velesile – Asirije – na Mediteran, imali razlog više krenuti na Zapad. Oko 850. Feničani iz Tira naseljavaju istok Cipra, a Kitij postaje feničkim gradom, što su tadašnji ciparski Grci morali primijetiti. Po predaji Kartaga je utemeljena 814. g. Nedugo zatim grčki trgovci po prvi put stižu do Sirije. Njihova je prisutnost na ušću Oronta – današnjem lokalitetu Al Mina – posvjedočena od kraja 9. st., a nedugo zatim i u kilikijskome Tarsu. Nadalje, u kontekstu dodira s Orijentom s grčke je strane odnedavno kao izuzetno značajan prepoznat eubejski lokalitet Lefkandi koji obiluje arheološkim senzacijama iz 9. i 8. st. pr. Kr.⁴⁵ Upravo su trgovci i obrtnici iz eubejske Halkide⁴⁶ u prvoj polovini

⁴⁴ Većina europskih jezika naziv za bakar duguje kasnolatinskom terminu “cuprum”, od lat. *aes cyprium* – *ciparska ruda*.

⁴⁵ Burkert navodi da mu je M. West usmeno priopćio “da fraza *dalje još od Eubeje* iz usta imaginarnih Feničana (Od. 7.321) znači, *e contrario*, da Eubeja zauzima središte stvarnoga svijeta”.

⁴⁶ Po svojoj etimologiji toponim Halkida nedvojbeno upućuje na bakar (grč. χαλκός) te na

8. st. pr. Kr. osnovali najstariju grčku naseobinu na Zapadu, na otočiću Ischiji u Napuljskome zaljevu. Riječ je o Pitekusi, preteći slavne Kume na obližnjem kopnu. U tom uporištu “prvih zapadnih Grka” imamo brojne potvrde o uvozu obilja proizvoda onodobnog grčkog i levantskog svijeta, a neki su među njima nosili sa sobom i neslućeni kulturni teret. Indikativno je što su upravo ondje u grčkoj nekropoli iz 8. st. pr. Kr. nađeni neki od najstarijih dokumenata grčke pismenosti.⁴⁷

Međutim, upozorava Burkert, potvrde za pojačavanje orijentalnih kulturnih utjecaja u osmom i ranom sedmom stoljeću nećemo naći u grčkim tekstovima. Njih treba tražiti prije među arheološkim nalazima, i to posebno u svetištima diljem grčkoga svijeta. A da su ti nalazi doista brojni, potvrđuje rijetko spominjana činjenica da je Olimpija na Peloponezu bogatije nalazište orijentalne bronce od bilo kojega na Bliskome istoku. Cipar i Kreta ionako su cijelo vrijeme bili “orijentalizirajući”, a na sve važnijem Rodu još prije 700. pr. Kr. Feničani pokreću proizvodnju miomirisa. Značajnim nalazima istočnjačkih predmeta od 8. st. pr. Kr. nadalje obiluju Sam, Del, Delfi, poglavito Olimpija, zatim Eretrija te Atena. Grcima, naravno, nije dugo trebalo da sami počnu proizvoditi takve predmete.

Ipak, njihovi dodiri s Feničanima nisu se temeljili samo na trgovinskim odnosima. Prisniji kulturni kontakti i razmjena mogli su se ostvariti i putem prenošenja obrtničkih vještina i religijskih predodžbi. Burkert je spremno prihvatio staru hipotezu po kojoj su se od kraja 9. st. pr. Kr. obrtnici s Istoka naseljavali u grčkim gradovima i tako im prenosili svoja umijeća. Pritom se pozvao na dokaze za dva vala takvih migracija na Kretu (prije 800. i oko 700. pr. Kr.) koje je pružio arheolog John Boardman, a zatim ih povezao s asirskim pohodima na Mediteran. Upravo kretske materijale donekle umanjuje, premda nipošto ne isključuje, vjerojatnost obratnog procesa u kojem bi se pojedini Grci trajno naseljavali na Istoku te tijekom dugotrajnog naukovanja kod lokalnih majstora usvajali tehničke vještine.⁴⁸ U oba bi slučaja rezultat sigurno bio isti. Predodžba o razmjeni znanja, o učenju i podučavanju putem neposrednog kontakta, o preuzimanju novih tehničkih vještina, uvelike nadilazi puko preuzimanje gotovih dobara kupnjom kao

svoj način svjedoči o sudjelovanju toga grada u trgovini metalom po Sredozemlju. Nakon arheoloških otkrića u Al Mini 30-tih godina prošloga stoljeća znamo da su Eubejci rano bili prisutni i u sjevernoj Siriji. Za trgovinu metalima usp. također *Od.* 1.184.

⁴⁷ Da nalazi s Pitekuse još uvijek nisu u cijelosti objavljeni, odgovoran je upravo onaj tko je otkrio i iskopao Pitekusu – talijanski arheolog Giorgio Buchner. Poput Schliemanna, Buchner se osjetio pozvanim u arheologiju nakon lektire jedne knjige, klasične rasprave o antičkoj Kampaniji povjesničara Juliusa Belocha iz 1890: *Campanien. Geschichte und Topographie des antiken Neapel und seiner Umgebung.*

⁴⁸ Najbolji bi kandidati bili emporij Al Mina u Siriji i kilikijska prijestolnica Tarz.

u slučaju trgovine. Kao takva, ona će se pokazati osobito plodnom pri pokušajima objašnjenja načina preuzimanja i prilagodbe semitskog alfabeta.

Da obrtnike, upravo zbog vještine koju posjeduju, karakterizira natprosječna mobilnost koju ne možemo pripisati sjedilačkoj seljačkoj populaciji, pa ni zemljoposjedničkoj aristokraciji, jasno proizlazi iz sljedećih Homerovih stihova o “javnim radnicima, poslenicima” (δημοεργοί – demioergoi). Odisejev svinjar Eumej, vodeći sa sobom prurušenog Odiseja, odgovara na prigovor drskoga prosca Antinoja da je bez razloga doveo još jednoga prosjaka u grad:

τίς γάρ δῃ ξεῖνον καλεῖ ἄλλοθεν αὐτὸς ἐπελθὼν
 ἄλλον γ', εἰ μὴ τῶν, οἳ δημοεργοὶ ἔασι;
 μάντιν ἢ ἰητῆρα κακῶν ἢ τέκτονα δούρων,
 ἢ καὶ θεῶσπιν ἀοιδόν, ὃ κεν τέρπησιν ἀείδων. (Od. 17.382-385)

Zar tko ide tuđinca iz zemlje tuđe pozivat
 Drugoga kakva do onog, što narodu treba ko račin:
 Vrača, il' u bolēsti ljekara ili zidara
 Ili božanskog pjevača, što pjevanjem srce veseli? (prijevod T. Maretića)

Sva tri poglavlja iz Burkertove knjige *The Orientalizing Revolution* naslovljena su po jednoj od gore navedenih kategorija:

1. “Who Are Public Workers”: *The Migrant Craftsmen* (οἳ δημοεργοὶ ἔασι)
2. “A Seer or a Healer”: *Magic and Medicine* (μάντιν ἢ ἰητῆρα)
3. “Or Also a Godly Singer”: *Akkadian and Early Greek Literature*
 (ἢ καὶ θεῶσπιν ἀοιδόν)

Antički izvori te “poslenike” prikazuju kao velike putnike. Bili su toliko traženi da im je sloboda kretanja bila zajamčena, osobito na slobodnijem Zapadu, što bi mogao biti važan čimbenik pri određivanju općeg smjera migracija. Solon je, shvativši njihovu vrijednost, ohrabrivao doseljavanje obrtnika u Atenu, dok Plutarh koristi termin “preseliti se zbog umijeća”.⁴⁹ U isto su vrijeme korintski tirani tražili obrtnike, a kasnije ih je i Temistoklo nastojao privući obećavajući im porezne olakšice.⁵⁰ Nadalje, imena slavni keramičara i vaznih slikara iz šestog stoljeća odaju njihovo orijentalno podrijetlo: Amasis, Lydos i Brygos jamačno su doseljenici – Egipćanin, Liđanin i Frižanin. Aristotel navodi da su specijalizirani obrtnici u pravilu doseljenici bez građanskog statusa, ili pak robovi.⁵¹ U helenističko se doba javlja termin *putujući obrtnici* – οἱ μεταπορευόμενοι τεχνῖται. Burkertov je primjer izrađivač šatora iz Tarza – apostol Pavao – jedan od povijesno

⁴⁹ Plut. *Sol.* 24.4: μετακίττεσθαι ἐπὶ τέχνῃ.

⁵⁰ Korint: Hdt. 2.167; Atena: Diod. 11.43.3.

⁵¹ Arist. *Pol.* 1278a7: δοῦλον τὸ βάνανσον ἢ ξενικόν, διόπερ οἱ πολλοὶ τοιοῦτοι καὶ νῦν.

najutjecajnijih putnika. U kulturnoj razmjeni svoj su doprinos mogli dati i u ono doba vrlo traženi plaćenici.

Složit ćemo se s autorom: “Za opću povijest kulture najvažnije postignuće orijentalizirajućeg perioda je preuzimanje feničkoga pisma od strane Grka te njegova umješna prilagodba fonetici grčkoga jezika” (Burkert 1992: 25). Štoviše, tri su točke u kojima ono može poslužiti kao model ondašnjega kulturnog prijenosa: a) nedvojbeno se radi o dugu Semitima, b) bjelodan je i grčki stvaralački doprinos, c) taj se događaj zbio mnogo kasnije od sloma mikenske kulture, ali ne nakon sredine 8. st. pr. Kr.

Burkert, kao i mnogi prije njega, rado ističe jedinstvenost grčkoga pisma kao prvog “savršenog” pisaćeg sustava.⁵² Njegovo je savršenstvo rezultat drastične redukcije znakovnog inventara. Ta je pak redukcija posljedica prvog sustavnog bilježenja kako suglasnika tako i samoglasnika u povijesti pisma.⁵³ Budući da se s pragmatičkog motrišta savršenstvo nekoga pisma vidi u jednostavnosti njegove primjene, kao potvrda savršenosti alfabeta redovito se navodi silan mu uspjeh na Zapadu. Iako vjerojatno nikad nećemo prestati naglašavati genijalnost onoga koji je učinio tako značajan iskorak – Wilamowitz ga slavi kao “neznanog dobročinitelja čovječanstva”⁵⁴ – orijentalisti među filolozima redovito nas podsjećaju da se, na kraju krajeva, ipak radi o kulturnoj posudbi.

U pogledu vremena i mjesta adaptacije feničkoga alfabeta proučavatelji orijentalnog utjecaja na arhajsku grčku kulturu, svjesni mogućnosti da novi arheološki nalazi uvijek iznova mogu opovrgnuti ponuđeno rješenje, izbjegavaju dati jednoznačne odgovore. Uvažavajući temeljnu poruku Herodotova termina *φοινικία* i uočivši važnost naziva *ποινικαστάς*⁵⁵ pročitannog na arhajskom natpisu s Krete u značenju “pisar, tajnik”, oni tek navode mjesta mogućeg kontakta Grka s feničkim modelom. Na Ischiji su, primjerice, grčki i feničko-aramejski grafiti iz 8. st. pr. Kr. nađeni tako blizu jedni drugima da je u jednom slučaju čak sporna jezična atribucija natpisa. Od posebne je važnosti pronalazak *Nestorova pehara* na Ischiji, koji pisanjem svakog stiha u poseban red odaje poznavanje prakse pisanja

⁵² Nerijetko je to savršenstvo demonstrirano usporedbom s “primitivnijim” pisaćim sustavima, posebno s kineskim, pa čak i hebrejskim. To je neminovno vodilo k neugodnim interdisciplinarnim zadjevicama u kojima su se najmanje taktičnim s “grčke” strane pokazali Havelock i njegovi nastavljači.

⁵³ Semitska alfabetska pisma poput feničkog, hebrejskog, aramejskog ili arapskog u načelu su bilježila i još uvijek bilježe samo suglasnike. Valja, ipak, spomenuti da su u aramejskom alfabetu *aleph*, *jod* i *waw* vrlo rano znali označavati samoglasnike *a*, *i* i *u*.

⁵⁴ Usp. Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von. 1928. *Geschichte der griechischen Sprache*. Weidmannsche Buchhandlung. Berlin, str. 9.

⁵⁵ *SEG* 27, br. 631.

poetskih knjiga. Natpisi koje datiraju oko 750. pr. Kr. nađeni su također u Ateni, na Naksu i Eubeji.⁵⁶ Razmišljajući o Istoku kao mjestu preuzimanja, Burkert upozorava da oznaku “Feničani” ne treba primjenjivati u njezinu užem značenju – samo na stanovnike lučkih gradova Bibla, Sidona i Tira. Feničani i Aramejci iz sjeverne Sirije nisu ništa manje dobri kandidati za posrednike. Tu je i jedan osmostoljetni grčki grafit iz već spomenute sirijske Al Mine. Logična pretpostavka da će zapisi na “zelenim”⁵⁷ grčkim alfabeta (tj. onima koji još uvijek ne rabe dodatne nefeničke znakove Φ, Χ, Ψ i Ξ) s Tere, Krete i Mela biti najstariji, do sada nije našla svoju arheološku potkrepu: još nemamo takvih natpisa starijih od 7. st. pr. Kr. Burkert nudi zanimljivu analizu Herodotova naziva φοινικία, koja govori u prilog Cipru kao prijelaznoj postaji na putu grčkoga alfabeta u Europu. On, naime, misli da se tim nazivom žele razlučiti grčka slova kao “fenička” od nekih drugih koja bi se od njih razlikovala. Takvo se stanje, kaže, moglo zateći jedino na Cipru, gdje je zahvaljujući ciparskom silabaru (varijanti linearnog pisma mikenskoga tipa) postojao kontinuum grčke pismenosti sve tamo od brončanog pa do helenističkog doba.⁵⁸

Upadljiva raznolikost koja je od samoga početka pratila alfabet nekad je smatrana jasnim pokazateljem dugotrajna razvoja koji je navodno trajao desetljećima, pa i stoljećima. Lilian Jeffery odlučno je pobila gledište o “dugom razvoju”, pokazujući da se proces transmisije mogao odvijati izuzetno brzo. Kroz nekoliko desetljeća, ili čak godina, nova se tehnologija rasprostrla od Frigije do Etrurije. S pojavom grčkoga alfabeta imamo po prvi put pojavu pisačkog sustava koji je bio do te mjere jednostavan da su ga mogli rabiti svi ljudi prosječne inteligencije, pa i izvan uskog kruga obučenih profesionalnih pisara.⁵⁹ Za razliku od semitista koji su i danas skloni pomicati termin postanja grčkoga alfabeta što dalje u prošlost (neki čak u 12. st. pr. Kr.), filolozi su danas više nego ikada spremni prihvatiti *argumentum e silentio*. Naime, unatoč stalnomu prirastu epigrafskog materijala putem arheoloških nalaza geometrijske keramike, još uvijek nema natpisa za koji

⁵⁶ Dosad najstariju dataciju (770. pr. Kr.) ima geometrijski fragment s grafitom pronađen na Naksu, a predložio ju je njegov pronalazač Lambrinudakis.

⁵⁷ Kod Burkerta stoji pogrešno “crvenim” (Burkert 1992: 26). Konvencija označavanja različitih tipova grčkih alfabeta pomoću boja potječe od davne knjige Adolfa Kirchoffa: *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets* (1863, 1887⁴).

⁵⁸ Teza o kontinuitetu grčke pismenosti i isticanje uloge Cipra u tom kontekstu glavne su teme Woodardove lingvističke analize grčkih silabara i alfabeta (Woodard 1997).

⁵⁹ Daleke 1934. godine Rose je mogao od čitatelja svojega povijesnog pregleda grčke književnosti bezuvjetno zahtijevati poznavanje grčkoga pisma “which he may learn in half an hour”. Rose, Herbert J. 1934. *A Handbook of Greek Literature: From Homer to the Age of Lucian*. Methuen. London, str. vii.

bismo, rabeći najpouzdanije metode arheološke klasifikacije i datacije, mogli reći da je stariji od ca. 770. pr. Kr. Nasuprot tome, u desetljeća između 750. i 700. pr. Kr. možemo smjestiti takvo obilje dokumenata da možda i nije neumjesno rabiti termin “kulturalna eksplozija”. I doista, još uvijek nemamo ni jedne potvrde “da se grčki alfabet skrivao stoljećima prije tog vremena”.⁶⁰

Nakon pitanja o mjestu i vremenu, redovito se postavlja ono o načinu prijenosa. Ovdje se, naravno, misli na tzv. primarnu transmisiju – od semitskog modela ka grčkom prototipu, za razliku od sekundarne koja se odnosi na postupno širenje sada već grčkog alfabeta diljem Grčke (Jeffery 1990: 21-42). Ovdje, smatra Burkert, imamo trag od neprocjenjive važnosti koji smo nerijetko skloni previdjeti: grčka imena slova s njihovim nepromjenjivim redoslijedom. Taj nas trag vodi izravno do sfere podučavanja. Kasno svjedočanstvo Josipa Flavija o prožetosti pismom feničkog javnog i privatnog svakodnevlja upućuje, po Burkertu, na tisućljetnu školsku tradiciju (Joseph. Ap. 1.28). Učenjem napamet istoga mnemotehničkoga slijeda tipa *alfa, beta, gama...* započinje učenje čitanja i pisanja bilo kojega pisma bez obzira na eventualne jezične prepreke. Upravo ta činjenica objašnjava zašto su se te, na grčkom doista posve besmislene semitske riječi (bik, kuća itd.), tako vjerno sačuvale.⁶¹ Iako najstariji spomen semitskih imena slova u grčkoj književnosti potječe tek iz 5. st. pr. Kr.,⁶² školska praksa usvajanja novog pisma simultano s imenima slova pokazuje da su ti nazivi morali biti poznati od samog početka adopcije u 8. st. i teško je zamislivo da bi oni prodrli u grčki leksik u nekom kasnijem razdoblju. Štoviše, izostanak takvih naziva u slučaju latinskog pisma navodi se kao dokaz da je učenje slovnih naziva kod Grka bilo neodvojivo povezano sa samim početkom izravnog preuzimanja pisma od Semita. Rimski pisci nisu usvojili drevnu feničku mnemotehničku sekvenciju, nego su prepustili slovima da, takoreći, imenuju sama sebe. Znakove za vokale nazivali bi tako da su ih jednostavno izgovorili, dok bi u slučaju suglasnika uz njih izgovarali vokal “ē”. Slično je bilo s takozvanim *dodatnim* slovima grčkoga alfabeta koja već svojim položajem (zauzimaju zadnjih pet mjesta slovoreda) upućuju na svoju naknadnost. Vokalske znakove Ω i Υ Grci bi nazivali naprosto “ō” i “ū”, a konsonantske Φ, Χ, Ψ – “phī, khī, psī”. Unatoč očitaj artificialnosti naziva, Rimljani su započinjali svoje školovanje – baš kao što to i

⁶⁰ Burkert će zaključiti: “Stoga se postojanje grčkoga pisma u desetom, pa i u devetom stoljeću čini, prema sadašnjem stanju stvari, gotovo nemogućim” (Burkert 1992: 28).

⁶¹ Da djeca alfabet uče kao cjelinu s imenima slova, navode i neki antički autori; usp. Dion. Hal. Dem. 52 i Quint. Inst. I 1.24.

⁶² Među papirusnim ostacima jednog Pindarovog ditiramba (Pind. fr. 70b 3) nalazimo dorski naziv za sigmu – τὸ σάν – san (usp. Hdt. 1.139).

mi činimo danas – učenjem slijeda: *a-be-ce-de...* “U oči upada da je u tom pogledu grčka praksa ostala bliža feničko-aramejskoj školskoj tradiciji nego latinska grčkoj” (Burkert 1992: 29). Ta bi razlika, po Burkertu, upućivala na osobitu bliskost kulturnih dodira. Naime, za razliku od Latina, Grci se nisu zaustavili na kopiranju slovnih oblika, već su preuzeli i samu tehniku podučavanja i učenja čitanja i pisanja.

O intenzitetu tadašnje kulturne primopredaje na svoj način govore i brojni nazivi predmeta koji su pratili tehnologiju pisma: pisaće pločice, kožni svitci i odgovarajući pisaći pribor. Primjera ne nedostaje: grč. *deltos* – pisaća pločica,⁶³ posebni vosak za nju – *malthe*, zatim *skytale* – drveni prut⁶⁴ oko kojeg se omatao kožni svitak. Prihvatimo li pretpostavku da su Grci upoznali papirus tek oko 600. g. pr. Kr. prigodom osnivanja Naukratisa na egipatskoj obali, tada su već iza sebe imali najmanje jedno i pol stoljeće pismenosti. U Herodotovo su vrijeme Jonjani papirusne knjige još uvijek zvali *diphtherai*, “kože”, što upućuje na kožu kao pisaći materijal početaka pismenosti.⁶⁵ O starini tog materijala svjedoči i poslovice *ἀρχαιότερα τῆς διφθέραις* – *starije od kože* (= *kožnog svitka*).⁶⁶ Kad je papirus kao pisaći materijal počeo istiskivati kožu, nazivali su ga ili *byblos* po feničkoj trgovačkoj luci Gubla/Biblos ili tuđicom nejasne etimologije *khartes*. Burkert zaključuje: “*izumitelj* koji je prvi rabio ta slova za bilježenje grčkoga jezika sudjelovao je zajedno s nekim emigrantom elementarne naobrazbe na barem jednom školskom satu, bilo aramejskog, bilo feničkog tipa, bilo u Siriji, bilo na Cipru, ili možda negdje drugdje” (Burkert 1992: 29).

Kao potvrda snage utjecaja drevne Mezopotamije na knjižnu kulturu Grka navodi se postupak zvan *subscriptio* – tj. navođenje imena pisca/autora i naslova knjige dolje desno pod zadnjim retkom teksta.⁶⁷ Taj običaj izravno povezuje izgled kasnijih grčkih knjiga s pradavnom praksom klino-

⁶³ Prvi spomen drvene sklopive pisaće pločice (*pinax ptyktos*) nalazimo kod Homera (II. 6.169) u priči o Belerofontu u kontekstu motiva “kobnog pisma”. Najstariju grčku potvrdu naziva *deltos* imamo kod Eshila: *Eum.* 275, *fr.* 281a 21 Radt, *Prom.* 789. Samo je na ciparskom silabaru sačuvan oblik *daltos* koji je bliži semitskom izvorniku *daltu*, što Burkert tumači geografskom blizinom Cipra Feničanima. Podudarnost u (pogrešnom) vokalu korijena između grčke riječi *deltos* i naziva slova *delta* (iste etimologije) upućuje da su oba termina usvojena istodobno na samim počecima grčke alfabetske pismenosti.

⁶⁴ Prvu potvrdu te kasnijim Grcima zacijelo nerazumljive riječi nalazimo još u 7. st. pr. Kr. kod Arhiloha (*fr.* 185 West).

⁶⁵ Usp. Hdt. 5.58. Još je starija (6. st. pr. Kr.) pojava te riječi u deminutivu – *diphtherion* – zabilježena u poslovnom pismu iz miletske kolonije Olbije. Česta uporaba deminutiva za predmete pisaćeg pribora (npr. *deltion*, *biblion*) mogla bi također upućivati na sferu podučavanja.

⁶⁶ *Paroemiografi Graeci*, I 214.

⁶⁷ Prvi je na tu poveznicu upozorio Carl Wendel u knjizi *Die griechisch-römische Buchbeschreibung verglichen mit der des Vorderen Orients*, Halle, 1949.

pisne literature. U ovom bi slučaju aramejski kožni svici mogli imati ulogu posrednika. Zbog gotovo potpunog gubitka aramejske i feničke književne predaje⁶⁸ naše je znanje o utjecaju klinopisne literature na te tradicije vrlo mršavo.

Konačan Burkertov zaključak glasi: trebamo preispitati uvriježeno gledište prema kojem su Grci samim činom preuzimanja alfabeta od takozvanih Feničana i njegovom (doduše ingenioznom) prilagodbom stavili točku na orijentalne utjecaje na svoju pisanu kulturu (Goody i Watt 1968: 48). Pisaće pločice i kožni svitci došli su zajedno s pismom. “There was no *tabula rasa*” (Burkert 1992: 33).

Martin West i bliskoistočni elementi

Greek has a large proportion of words that have no satisfactory Indo-European etymology. (Martin West)

Kao i u Burkertovu slučaju, Westova razmatranja o alfabetu samo su dio njegovih pokušaja da što izdašnije dokumentira izloženost grčkih zemalja orijentalnim (on bi rekao zapadnoazijskim) književnim utjecajima sve tamo od neolitskih vremena.⁶⁹ Djelo objavljeno 1997. pod programatskim naslovom *East Face of Helicon* predstavlja sumu njegovih obuhvatnih istraživanja orijentalnih utjecaja na području grčke književnosti i mita u ukupnosti njihovih očitovanja u razdoblju od 750. do 450. pr. Kr.⁷⁰ Tom knjigom ujedno je potkrijepio svoju radikalnu tezu postavljenu u komentiranom izdanju Hesiodove *Teogonije*: “Greece is part of Asia; Greek literature is a Near Eastern literature.”⁷¹ Pedeset godina nakon te, nekima još uvijek sablažnjive zamisli, možemo konstatirati: govoriti o književnoj predaji arhajske Grčke – od Homera do Eshila – a pritom poricati značajan istočnjački utjecaj na nju sve do duboko u 5. st. pr. Kr., danas je u

---

⁶⁸ Jedan od rijetkih izuzetaka je priča o Ahikaru čije tragove nalazimo u *Ezopovu životopisu*.

⁶⁹ Martin L. West (1937-2015) bio je profesor klasične filologije na oksfordskom koledžu *All Souls*. Trajnost njegova interesa za odnos Grka i Istoka dobro ilustrira vremenski raspon između dviju njegovih knjiga posvećenih isključivo toj tematici: *Early Greek Philosophy and the Orient* (1971), *The East Face of Helicon* (1997). Osim što je autor standardnih priručnika *Textual Criticism* (1978), *Greek Metre* (1982) i *Ancient Greek Music* (1992), poseban ugled uživaju njegova komentirana kritička izdanja Hesiodovih *Teogonije* (1966) i *Poslova i dana* (1978), orfičkih pjesama (1983), te kritička izdanja Hesiodovih fragmenata (s Merkelbachom) (1967), elegijskih i jampskih pjesnika (1971-2), Anakreonta (1984), Eshila (1990) te *Ilijade* (1998-2000).

⁷⁰ Monografijom o grčkoj glazbi West je podsjetio na dug Grka susjedima u drugom važnom segmentu njihove kulture.

⁷¹ Hesiod. *Theogony*, ed. with Prolegomena and Commentary by M. L. West, Oxford 1966, str. 31.

jednakoj mjeri skandalozno. Posebnu vrijednost Westovim istraživanjima pruža sretna okolnost da se njegove analize podudarnosti između grčke i drevnih bliskoistočnih književnosti temelje na poznavanju tekstova obiju predaja iz prve ruke. Upravo je ozbiljnost njegova pristupa problematici uvjetne izvornosti grčke kulture najbolja zaštita od posljedica simplifikacija i jednostranosti u koje neki znaju zapasti gurajući klatno u suprotnom smjeru i tako, nehotice, kompromitirajući cijeli pothvat.⁷²

Naravno, alfabet je i za Westa tek jedan od brojnih orijentalnih elemenata u cjelini grčke materijalne i duhovne kulture. Kultura se, misli on, ponaša poput svakog plina: teži se raširiti odande gdje je najgušća na susjedna područja gdje je manje gusta (West 1997: 24). Sve od sedmog pa do prvog milenija pr. Kr. razne su vještine nalazile svoj put od jugozapadne Azije, kolijevke neolitske revolucije, prema rubu europskoga jugoistoka – grčkome kopnu. Tako je bilo i s umijećem pisanja po glinenim pločicama, navoštenim drvenim pločama, papirusu i koži. Slično valja pretpostaviti i za prvo pismo kojim su se Grci služili – linear B. Iako za to nemamo izravnih potvrda, po Westu, teško je zamisliti razvoj takvoga pisma bez orijentalnog uzora. Ono nedvojbeno pripada porodici egejskih pisama brončanoga doba “linearnog” tipa koje karakterizira kombinacija silabičkih znakova i ideograma utisnutih na glinene pločice u linearnim nizovima slijeva nadesno. Unatoč različitosti samih znakova, u oči upada načelna podudarnost navedenih crta s klinastim pismom.

Poput većine istraživača, West smatra trag feničkog etnonima u samom grčkom nazivu za slova – φοινικία (tj. γράμματα ili στοιχεία) – posve uvjerljivim pokazateljem njihova orijentalnog podrijetla. Osvrnimo se nakratko na slučajeve koji se najčešće navode u prilog tome gledištu. Osim u znamenitom Herodotovu pasusu (*Hist.* 5.58.2) koji potvrđuje da je Grcima klasičnog razdoblja posve izbljedjelo sjećanje na mikensku pismenost, identičan oblik φοινικία posvjedočen je i na (danas izgubljenom) natpisu iz druge četvrtine 5. st. pr. Kr. iz jonskoga grada Teja blizu Smirne. Ondje su pronađena dva fragmentarno ušćuvana natpisa s jedne ili dviju stela na kojima je triput ponovljena kletva upućena onima koji ugrožavaju interese zajednice: trovačima, žitnim špekulantima, samovoljnim dužnosnicima, izdajnicima, gusarskim jatcima...⁷³ Završni dio teksta sadrži istu prijetnju

⁷² Usp. iz svih tabora žestoko osporavano Bernalovo djelo: Bernal, Martin. 1987-2006. *Black Athena. Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, sv. 1-3. Rutgers University Press. New Brunswick. Bernal je također objavio knjigu koja već u naslovu sadrži (treba li reći?) kontroverzan prijedlog datacije preuzimanja alfabeta: *Cadmean Letters: The Transmission of the Alphabet to the Aegean and Further West before 1400 B.C.* Eisenbrauns, 1990.

⁷³ Oba fragmenta, u svijetu grčke epigrafije poznata kao *Teiorum Dirae*, prepisana su, a

svakom tko bi se usudio ili razbiti te stele s tekstom kletve, ili izdupsti im slova (φοινικήα), ili ista učiniti nečitljivim (ἀφανέας)⁷⁴: *Propao! I on i rod mu!*

... : ὅς ἂν ταστήλ-
 ας : ἐν ἧσιν ἡπαρή : γέγγρ-
 απται : ἡ κατάξει : ἡ φοιν-
 ικήα : ἐκκόψε[ι :] ἡ ἀφανέ-
 ας ποιήσει : κένον ἀπόλ-
 λυσθαι : καὶ αὐτόν : καὶ γ-
 ἔνος [τὸ κένον].

(SIG 38. 35-41)

Budući da je tekst kletvi u cijelosti javno čitan o trima svetkovinama svake godine, posve je shvatljivo da se proklinje onaj tko bi to čitanje pokušao osujetiti.

Isti zaključak o feničkom Istoku kao pradomovini grčkoga alfabeta snažno podupiru i preostala dva epigrafski potvrđena naziva u kojima se zrcali feničko ime. Prvi je φοινικογράφος (IG. XII 2, 96 i 97) – oznaka činovnika u službi Hermova kulta u Mitileni na Lezbu. Osim toga, imamo prije pola stoljeća na Kreti otkrivene termine koji, po sudu većine specijalista, u svoje korijenu čuvaju uspomenu na Feničane. Oni su oko 500. g. zabilježeni u lokalnom dvoznačnom pravopisnom ruhu – ποινικαστάς i ποινικάζεν (na Kreti u to doba grafički nisu razlikovali π i φ).⁷⁵

Uz te natpise jedna od najranijih potvrda Herodotove teze o Feničanima kao pronalazačima alfabeta poznata je Kritijina rečenica:

Φοίνικες δ' εὖρον γράμματ' ἀλεξιλογα.⁷⁶

Feničani izumiše slova što pomoć su mislima.

potom i objavljena početkom 18. st. Fragment A je ponovo pronašao i prepisao P. Le Bas 1884, no potom je opet izgubljen.

⁷⁴ Slova su smatrana nečitljivim ukoliko bi s njih bila uklonjena crvena boja kojom su bila ispunjena. Na taj zaključak navodi izuzetno dobro očuvan zavjetni natpis Pizistratova istoime-nog unuka (oko 520. pr. Kr.) koji Tukidid citira, napominjući da je jedva čitljiv (Thuc. 6.54.6).

⁷⁵ Jeffery, Lilian. H.; Morpurgo-Davies, Anna. 1970. A New Archaic Inscription from Crete. *Kadmos* 9. 118-154. Autorice se zauzimaju za čitanje ποινικάζεν i predlažu značenje “to do φοινικήα, to write”. Chantraine taj termin povezuje s posebnim aspektom klesarova posla. Nakon što je uklesao slova, on ih premazuje crvenom bojom: ποινικάζεν bi izvorno značilo “učiniti crvenim, obojati crveno” (Heubeck 1979: 158).

⁷⁶ Diels, Hermann; Kranz, Walter (ur.). 1951-52. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Weidmannsche Buchhandlung. Berlin. 567. Prijepornim pak ostaje značenje pridjeva ἀλεξιλογος; *che fa evitare le parole* ili *che soccorre il discorso* rješenja su koja nudi Franco Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, Torino 2004.

Naposljetku i bilješka leksikografa Hesihija iz 5. st. po Kr. svjedoči da je Sofoklo koristio isti termin u tragediji *Pastiri*:

Φοινικίους γράμμασι. Σοφοκλῆς Ποιμέσιν, ἐπεὶ δοκεῖ Κάδμος αὐτὰ ἐκ Φοινίκης κεκομμέναι.

Feničkim slovima. Sofoklo u *Pastirima*, jer se čini da ih je Kadmo donio iz Fenikije.

Poput Burkerta, i West ističe kako je, želimo li vjerno rekonstruirati proces preuzimanja alfabetskog pisma, veoma važno uvijek imati pred očima cjelokupnost “medijskoga paketa”. Grci, naime, nisu preuzeli samo skup vizualnih simbola, nego i skup njihovih naziva koje je trebalo recitirati u fiksnom poretku. To nas opet dovodi do predodžbe o neposrednosti osobnog kontakta i onog što zovu *face-to-face instruction*. Pri tom, naravno, učenik nije usvajao neko apstraktno umijeće koje bi poslije prema svom nahođenju primjenjivao u praksi. Prije će biti da je pomno promatrao učitelja kako s pisaljkom u ruci urezuje simbole u navoštene drvene pločice ili te iste simbole ispisuje pomoću pera i tinte po koži ili papirusu. Pisaći pribor i materijal preuzimani su zajedno s pismom kao i njihovi nazivi. S drvenim pločicama u Grčku je stigla i zapadnosemitska riječ *dalt* – δάλτος (ciparski), δέλτος, čuvajući svoj ženski rod.

Logičnom se čini i Westova pretpostavka da su, osim u gore navedenome, Grci morali slijediti svoje istočne susjede i u pogledu svrha u koje su rabili alfabetsko pismo. Oni koji u Feničanima vide trgovce *par excellence* rado kao samorazumljivu iznose pretpostavku o trgovini kao dominantnom vidu uporabe, a potom i motivu preuzimanja pisma. S druge pak strane, poznato je da ni Feničani ni Grci nisu imali centraliziranu birokraciju koja bi zahtijevala da se svaki sklopljeni posao pomno dokumentira. West duhovito primjećuje: “Fenički torbari prikazani u *Odiseji* zacijelo ne izgledaju kao da su im potvrde i računi prva briga” (West 1997: 25). No, pretpostavimo li da su Grci vidjeli Feničane kako šalju i primaju pisma, nije teško zamisliti da su brzo počeli uviđati dobrobiti toga medija. Pomoću pisma daju se razmjenjivati poruke s odsutnim osobama. Na taj se način čuva doslovnost poruke koja se pri prijenosu neće izobličiti, a da bi se zajamčila potpuna privatnost, poruka se može zapečatiti. Grci su mogli vidjeti i druge poučne primjere: uspomene na mrtve mogu se uporabom pisma na spomenicima (naizgled trajno) očuvati od zaborava; zavjetni darovi bogovima mogu na sebi nositi potpis darovatelja; mogu se posjedovati knjige pjesama ili drugih vrijednih sastavaka koje su pripadale ranijim naraštajima. Grci nisu, misli West, slijedili sve ove primjere odjednom. Tijekom jednoga ili dva stoljeća učenja alfabeta imali su vremena primjenjivati ga u sve te, pa i druge, svrhe.

U raširenoj praksi pisanja zakonika u 7. st. pr. Kr. također se htjelo vidjeti oponašanje orijentalnih preteča, no, nažalost, nije nam sačuvan ni jedan fenički zakonik koji bi mogao imati ulogu modela.

Pjesničke knjige mezopotamske predaje od davnina su pisane formatom koji je samorazumljiv i u našoj književnoj predaji: jedan stih – jedan redak. Taj model slijedi i jedan od najstarijih dokumenata alfabetske pismenosti, spomenuti natpis na *Nestorovu peharu* koji West smješta oko 730. pr. Kr. Kako svaki od njegovih triju stihova zauzima svoj vlastiti redak, nameće se zaključak da zapisivaču nisu bile nepoznate pjesničke knjige koje su slijedile istu konvenciju. Iako je ona odonda dominantna na Zapadu, znameniti su primjeri pjesničkih djela unutar te iste tradicije koji ne znaju za diobu na stihove: *Beowulf*, *Hildebrandslied* i *Edda*. Takve nam iznimke, kao i njihovi drevni prethodnici iz drugog milenija pr. Kr. – tekstovi iz Amarnе i Ugarita – stihičku organizaciju pjesničkog teksta ipak prokazuju kao konvenciju. U središnjoj pak babilonskoj pisarskoj tradiciji svaki bi stih rastezali koliko je trebalo da se ispuni redak, a prvi znak svakoga polustiha i zadnji znak stiha bi okomito poravnavali. Tu su praksu također preuzeli i asirski pisari. Kao i u slučaju zakonika, zbog lako propadljivih pisaćih materijala nisu nam sačuvani fenički i aramejski pjesnički rukopisi koji bi nam mogli poslužiti kao pretpostavljeni uzor kasnijem grčkom običaju.⁷⁷ West pretpostavlja da su upravo ti rukopisi mogli osmostoljetnim Grcima poslužiti kao model za preuzimanje formata *one-verse-per-line*.

Sljedeća crta istočnjačke pisarske prakse koja je protokom vremena prodrla u grčke knjige bio je drevni klinopisni “paragraf” – vodoravna crta povučena duž glinene pločice koja je razdvajala odsječke teksta. On je najvjerojatnije poput fosila preživio u grčkom *paragrafu* – kratkoj crti umetnutoj između stihova na lijevoj margini teksta. Taj znak zatječemo u najstarijim sačuvanim grčkim tekstovima uopće – na dvama papirusima iz 4. st. s Timotejevim *Perzijancima* i s orfičkom teogonijom iz Dervenija. Nadalje, poput Burkerta i West upozorava na drevni običaj da se naslov teksta ne stavlja na početak, nego na njegov kraj u vidu supskripcije koja svoje davne početke ima već na pločicama klinastoga pisma. Primjećuje pak da je takav postupak u slučaju papirusnih svitaka zapravo iracionalan: “kada bi knjiga bila namotana, naslov je bio potpuno nepristupačan pa je bilo nužno pričvrstiti posebnu etiketu s vanjske strane”.

Kao u slučaju babilonsko-asirske tradicije, grčka je supskripcija osim naslova mogla sadržavati i redni broj knjige u nizu, a za njim i ukupan broj stihova koje je sadržavala. Supostavljajući dva kolofona, onaj Sapfinog papirusa (P.Oxy. 1231, 2. st. po Kr.) i onaj starobabilonskog epa *Atraha-*

⁷⁷ Feničani nisu imali tradiciju pisanja na glinenim pločicama.

sis (prepisan u 17. st. pr. Kr.), West nam prepušta da sami zaključujemo o razlozima njihove sličnosti. Početne riječi babilonskog spjeva figuriraju, naravno, kao naslov knjige. U grčkoj se tradiciji također, sve tamo od Aristofana,⁷⁸ pjesme ili druga djela nerijetko identificiraju pomoću početnih im riječi (*incipit*). U Kalimahovu su znamenitom katalogu incipiti popisivani zajedno s naslovima. Da bi se čitatelju olakšalo čitanje djela napisanog u više svitaka, na kraju svitka naveo bi se incipit sljedećega. I to se pomagalo može datirati još u treći milenij drevne Mezopotamije.

Medijska mijena i povratak usmenosti

University of Toronto was for this brief period the intellectual centre of the world. (Oswyn Murray)

Problemsko polje *usmenost-pismenost* nije profilirana književnoteorijska pozicija ili književnoznanstvena metoda. Ipak, istraživanja potaknuta ponajprije njegovim dihotomijskim aspektom korjenito su promijenila naš pogled na književnost i njezino djelovanje. Izvorna su polazišta tih istraživanja razvijena za područje antičkih književnosti gdje i danas imaju važnu ulogu. Za Uskrs 1795. Friedrich August Wolf, profesor u Halleu, objavljuje *Prolegomena* svome planiranom izdanju Homera. Ondje je, uz obilje učene građe, pružio dokaze da Homer još nije poznavao umijeće pisanja, da su homerski epovi bili koncipirani u pamćenju, zatim predavani od usta do usta i tek nakon niza stoljeća zadobili svoju čvrstu formu. Kao nekoć u Aleksandriji, upravo kroz proučavanje Homera filologija je ponovo rođena. Međutim, ni Wolf ni Parry nisu se bavili tehnologijom koja je omogućila nastanak Homerovih tekstova, a o kojoj zadnjih desetljeća sve više doznajemo. Možda glavni razlog činjenice što na linearu B nisu sačuvani književni spomenici treba tražiti upravo u tehnološkim aspektima pisma. Kako smo se uopće mogli nadati da se na pismu toliko neprimjerenom grčkom jeziku može napisati nešto literarno? Danas znamo da su dva najznačajnija povijesna događaja u razvoju tehnologije pisma početak alfabetske pismenosti u Grčkoj i pojava tiska u renesansnoj Europi.

Jesu li *Ilijada* i *Odiseja*, usprkos njihovoj duljini, bili odista prvi tekstovi zapisani grčkim alfabetom, kako to hoće pomalo ekstravagantna Powellova hipoteza, teško je reći. Jedan će kritičar reći da nije baš vjerojatno da bi pisaci sustav bio osmišljen u tako uzvišenu i plemenitu svrhu kao što je zapisivanje poezije, a ne za neku nižu, utilitarnu namjenu (Woodard 1997: 253). Sve da je Powellova teorija točna, tada očito ne bi bilo nikoga tko bi bio u stanju pročitati epove čim bi ih njegov adaptator zapisao svojim neo-

⁷⁸ Ar. *Ach.* 1093; *Nub.* 967.

bičnim pismom.⁷⁹ Unutar takvog scenarija tvorac alfabeta osmislio je pisaci sustav, njime zapisao čitavu *Ilijadu* i *Odiseju*, i sve to za nepostojeću publiku. Drugi kritičar smatra vrlo neobičnom sljedeću okolnost: ako je grčki alfabet doista osmišljen da bi se zapisao heksametar, on ujedno ipak ne raspolaže načinom razlikovanja dugih od kratkih vokala.⁸⁰ Ako je to pismo izrađeno u izričitu svrhu da se u pismu izrazi metrički govor, onda bi mu ključna crta trebala biti razlikovanje duljine vokala.

Nedavno je jedan švedski filolog progovorio o “trima zajedničkim simultanim čimbenicima geneze grčke pismenosti” u 9. i 8. st. pr. Kr. koji su pogodovali stvaranju *Ilijade* i *Odiseje* kao i njihovu bilježenju u pismu (Teodorsson 2006: 183). To su: a) masivni utjecaj istočnih civilizacija na Grke, osobito nadahnuće njihovom književnom kulturom, b) recentno stvaranje potpunog, gotovo fonetskog i lako uporabljivog grčkog alfabeta, izrazito prikladnog za točno bilježenje poezije, c) pojava Homera, istaknutog genija pjesničke kompozicije. Poklapanje tih triju faktora stvorilo je jedinstven splet okolnosti koji je Heubeck primjereno nazvao “sretan *καίρως*” (Heubeck 1979: 149).

Parry-Lordova je teorija, uz ostalo, poslužila i kao odskočna daska istraživanju usmenosti i pismenosti pod okriljem znamenite *Toronto School of Communication*.⁸¹ Jednim od najvažnijih i za buduća istraživanja najpoticajnijih smjerova kojim se zadnjih tridesetak godina kreću rasprave u tom problemskom polju čini nam se onaj kojim se prvi zaputio britanski klasični filolog Eric Havelock.⁸² U njegovu je djelu uglavnom riječ o implikacijama ili konzekvencijama usmenosti, odnosno pismenosti. Zajedno sa svojim kolegom na Sveučilištu u Torontu, teoretičarom medija Marshallom McLuhanom, on je od sredine 60-tih godina naovamo zastupao svojevrsnu teoriju kulture koja se dobro da opisati McLuhanovom krilaticom “medium is the message”. Havelockova teorija danas uživa zakašnjelu, ali snažnu recepciju unutar više disciplina diljem svijeta. Unutar grecistike za uspješno promicanje njegovih ideja najzaslužniji je sigurno Bruno Gentili sa Sveučilišta u Urbinu koji je oralističku poziciju presadio s rodnoga joj mjesta u epici Homera i Hesioda na liriku sve do kraja 5. st. pr. Kr. (Gentili 1984). U Njemačkoj su već godinama najuporniji zagovornici Havelockovih teza pod vidom *arheologije literarne komunikacije* Jan i Aleida Assmann. Egipnolog sa Sveučilišta u Heidelbergu, Jan Assmann je u okviru svojih sinoptičkih

⁷⁹ Lloyd-Jones, Hugh. 1992. Becoming Homer. *The New York Review of Books* 5. ožujka. 52-57.

⁸⁰ Palaima, Thomas G. 1990/91. Review of Powell. *Minos* 25/26. 446-449.

⁸¹ Najznačajniji su predstavnici te škole Harold Innis, Eric Havelock, Marshall McLuhan, Walter J. Ong i Northrop Frye.

⁸² Za budućí razvoj prijelomna je bila pojava njegove knjige *Preface to Plato* 1963.

prikaza starih sredozemnih kultura našao u Grčkoj prototip kulture pisma koje je jedino bilo kadro “neskraćeno, potpuno i tečno” reproducirati usmeni govor (Assmann 1992).

Naravno, filozofima je bila posebno zanimljiva okolnost da je Havelocku kao polazište pri izgradnji spomenute teorije poslužila upravo teza o oštrom usjeku između grčke književnosti iz 6. i 5. st. pr. Kr. i od nje drastično drugačije grčke književnosti iz 4. st. pr. Kr. Oni pak izvan filologije *stricto sensu*, potaknuti tezom o kraju kulture knjige,⁸³ pred kojom se, s obzirom na aktualni proces medijske mijene, nalazi moderno društvo, u grčkom su slučaju nastojali vidjeti savršen model posvemašnje preobrazbe jedne kulture. Teza o komunikacijskoj revoluciji koja je uslijedila u Grčkoj nakon iznalaska fonetskog alfabeta poslužila je kao dobrodošla analogija našem stanju koje je u sve većoj mjeri obilježeno povratkom k usmenim vidovima komunikacije. I sam je Havelock znao isticati da mu je probuđena svijest o rastućoj važnosti radija u modernim masovnim komunikacijama bila ključnim poticajem da se posveti proučavanju fenomena usmenosti u ranoj grčkoj kulturi. Osvrtanje na antiku ne samo da nam pruža uvid u početke kulture pisma, nego nam i omogućuje pogled onkraj njezinih granica – na doba usmenosti. Po McLuhanu razvoj kod starih Grka posve je usporediv s našim:

Obnova usmene kulture u našem vlastitom elektroničkom dobu danas stoji u sličnom plodnom odnosu prema još moćnoj pisanoj i vizualnoj kulturi. Mi u našem stoljeću *premotavamo vrpču unatrag*. Grci su prešli s usmenog na pisano baš kao što mi prelazimo s pisanog na usmeno. Oni su završili u pustoši povjerljivih podataka, baš kao što bismo mi mogli “završiti” u novoj plemenskoj enciklopediji slušnog bjanja.⁸⁴

Grčki alfabet zauzima počasno prvo mjesto na McLuhanovom popisu triju temeljnih tehnoloških inovacija zapadne civilizacije.⁸⁵ Zahvaljujući

⁸³ Usp. McLuhan, Marshall. 1968. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press. Toronto.

⁸⁴ M. McLuhan u razgovoru za *Playboy*: “Marshall McLuhan – A Candid Conversation with the High Priest of Popcult and Metaphysician of Media”, *Playboy*, ožujak 1969.

⁸⁵ Pismo kao takvo redovito dobro kotira na sličnim popisima. Burkert ga u širokim potezima ocrtava kao drugi važan korak u povijesti ljudske komunikacije između pojave jezika i recentnoga interneta – elektroničke mreže kompjutoriziranog društva: “Ako je jezik donio odlučujući napredak u razmjeni, pohrani i obradi informacija, sljedeći silno važan korak dogodio se s izumom pisma prije nekih 5000 godina. S njim je stvoren novi oblik objektivnosti, onkraj izgovorene riječi kako je kodirana u mozgu pojedinca. (...) Moglo bi biti da treći korak u obradi informacija, koji upravo sada doživljavamo, baš donosi presudne promjene.” Usp. Burkert, Walter. 1996. *Creation of the Sacred. Tracks of Biology in Early Religions*. Harvard University Press. Cambridge, Mass. 178.

njemu Grci su, postupno napuštajući usmene obrasce govora i mišljenja (primarna usmenost), otvorili prostor oblicima književne komunikacije i poduke. Gutenbergov je izum u 15. st. samo ubrzao taj proces. Napokon, kao posljedica izuma elektronskih medija – počevši s telegrafom 1844., za kojim su slijedili radio, film, telefon i kompjutor – naše doba svjedoči povratku usmenosti (sekundarna usmenost). U suvremenom bi razvoju interneta i mobilnih komunikacija predstavnici *Torontske škole* lako našli daljnje potvrde za svoje teze o povratku usmenosti.

Havelock je znao tako odlučno prokazivati pismo kao puku tehnologiju da su njegove teze nekim ponosnim pripadnicima kulture knjige bile i ostale neprihvatljive pa i odiozne. Takav govor o pismu usred civilizacije koja je stoljećima počivala na primopredaji znanja pohranjenog u knjigama često nije bio dobrodošao. Riječ je ipak o civilizaciji u kojoj najveće svetinje nose nazive *Sveto pismo* ili naprosto *Knjiga*. Havelock je gorljivo denuncirao pismo kao tehnologiju izrazito bremenitu posljedicama. Jedna od najtežih bila bi svakako ona da kod pisma u pravilu nismo svjesni toga da je riječ (tek) o tehnologiji. Štoviše, pismo je toliko sraslo s našom civilizacijom da u svijesti većine ima, primjerice poput religije, gotovo status antropološke univerzalije. Nakon svega, desetljeća recepcije nauka škole iz Toronta ipak su većini istraživača učinila upotrebu uvriježenog pojma “usmena književnost” logički neprihvatljivom.

Tek ako do kraja promislimo u kojoj je mjeri grčko pismo promijenilo svijet, bit ćemo u stanju razumjeti razmjere promjena našega svijeta potaknutih primjenom nove, digitalne tehnologije.

Bibliografija

- Allen, Thomas W. 1924. *Homer: The Origins and the Transmission*. Clarendon Press. Oxford.
- Assmann, Jan. 1992. *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. C. H. Beck Verlag. München.
- Burkert, Walter. 1992. *The Orientalizing Revolution. Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Curtius, Ernst. ³1882. *Alterthum und Gegenwart: Gesammelte Reden und Vorträge I*. Verlag von Wilhelm Hertz. Berlin.
- Einarson, Benedict. 1967. Notes on the Development of the Greek Alphabet. *Classical Philology* 62. 1-24.
- Gelb, Ignace J. ²1963. *A Study of Writing*. University of Chicago Press. Chicago.
- Gentili, Bruno. 1984. *Poesia e pubblico nella Grecia antica: da Omero al V secolo*. Laterza. Roma – Bari.
- Goody, Jack; Watt, Ian. 1968. The Consequences of Literacy. *Literacy in Traditional Societies*. Ur. Goody, Jack. Cambridge University Press. Cambridge.

- Harris, William V. 1989. *Ancient Literacy*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Havelock, Eric A. 1963. *Preface to Plato*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Havelock, Eric A. 2003. *Muza uči pisati. Razmišljanja o usmenosti i pismenosti od antike do danas*. AGM. Zagreb.
- Heubeck, Alfred. 1979. *Schrift*. *Archeologica Homerica*. Die Denkmäler und das frögrichische Epos. Ur. F. Matz i H.-G. Buchholz, sv. III, poglavlje X. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen.
- Hose, Martin. 1999. *Kleine griechische Literaturgeschichte. Von Homer bis zum Ende der Antike*. C. H. Beck Verlag. München.
- Jeffery, Lilian H. ²1990. *The Local Scripts of Archaic Greece*. Clarendon Press. Oxford.
- Lesky, Albin. ³1971. *Geschichte der griechischen Literatur*. Francke Verlag. Bern – München.
- Lord, Albert B. 1960. *The Singer of Tales*. Harvard University Press. Cambridge, Mass.
- Osborne, Robin. 1996. *Greece in the Making 1200-479 BC*. Routledge. London – New York.
- Pfeiffer, Rudolf. ²1978. *Geschichte der klassischen Philologie: Von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*. C. H. Beck Verlag. München.
- Powell, Barry B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Powell, Barry. 1996. *Homer and Writing. A New Companion to Homer*. Ur. Morris, Ian i Powell, Barry. (Mnemosyne Supplement 163). Brill. Leiden.
- Robb, Kevin. 1994. *Literacy & Paideia in Ancient Greece*. Oxford University Press. New York – Oxford.
- Schadewaldt, Wolfgang. ⁴1965. *Von Homers Welt und Werk*. K. F. Koehler Verlag. Stuttgart.
- Teodorsson, Sven-Tage. 2006. *Eastern Literacy, Greek Alphabet, and Homer*. *Mnemosyne* Vol. LIX, Fasc. 2. 161-185.
- Ventris, Michael; Chadwick, John. 1956. *Documents in Mycenaean Greek*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Wade-Gery, Henry T. 1952. *The Poet of the Iliad*. Cambridge University Press. Cambridge.
- West, Martin L. 1997. *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Oxford University Press. Oxford.
- Woodard, Roger D. 1997. *Greek Writing from Knossos to Homer. A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy*. Oxford University Press. New York – Oxford.